

Μαρία Γιαουτζή*

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάπτυξη των κρατών είναι ένα πρόβλημα που έχει απασχολήσει σοβαρά τους οικονομολόγους από τις μέρες του Adam Smith μέχρι σήμερα. Σημαντική τομή στην εξέλιξη της θεωρίας της ανάπτυξης αποτέλεσε η συνεισφορά του Μαρξ τον προηγούμενο αιώνα, που ακολούθησε η θεωρία-σταθμός του Shumpeter και λίγο πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η θεωρία του Harrod που βάζει τα θεμέλια σε μια πιο formalιστική έκφραση της θεωρίας της ανάπτυξης. Μια σειρά από άλλες θεωρίες που παρεμβλήθηκαν ανάμεσα από τις θεωρητικές συνεισφορές που προαναφέρθηκαν ολοκληρώνουν ένα ερευνητικό φάσμα που εκφράζει μια προσπάθεια ανάλογη με την πίεση του προβλήματος που τη δημιούργησε.

Το πρόβλημα της περιφερειακής ανάπτυξης, σε αντιπαράθεση με τις παραπάνω προσπάθειες, άργησε πολύ να προκαλέσει το ενδιαφέρον των θεωρητικών. Μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '20 το ενδιαφέρον αυτό εκφραζόταν μόνο περιφερειακά στο πρόβλημα. Οι πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία θεωρίας γίνονται με τη «θεωρία της εξαγωγικής βάσης», που στη συνέχεια ακολουθεί η δουλειά του B. Ohlin (1933) πάνω στη θεωρία του «διαπεριφερειακού εμπορίου». Σύγχρονες θεωρίες προς την κατεύθυνση αυτή αποτελούν η δουλειά του W. Christaller (1933) με τη «θεωρία των κεντρικών τόπων» και του A. Lösch (1940) με τη «θεωρία του τόπου εγκατάστασης». Οι προσπάθειες όμως αυτές έγιναν ανεξάρτητα μέχρι δε τα μέσα της δεκαετίας του '50 πολύ λίγη άμεση θεωρητική προσέγγιση στο θέμα της περιφερειακής ανάπτυξης είχε γίνει.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια σταχυολόγηση των πιο βασικών θεωριών που αφορούν την περιφερειακή ανάπτυξη μέσα από τα μέσα της δεκαετίας του '50

---

* Τμήμα Αγρονόμων - Τοπογράφων Μηχανικών, Πολυτεχνική Σχολή/Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

μέχρι και σήμερα. Η παρουσίασή τους θα ακολουθήσει την ταξινόμηση του *Hermansen* (1975) που προβλέπει τέσσερις διακεκριμένες ομάδες θεωρητικής προσέγγισης:

— Τα περιγραφικά μοντέλα (*descriptive models*) που κυρίως εντοπίζουν τα πρότυπα εξέλιξης (*patterns*) της οικονομίας του χώρου στη διαδικασία ανάπτυξης.

— Τα θετικιστικά μοντέλα (*positive models*) που ζητούν να ερμηνεύσουν τα πρότυπα εξέλιξης και τις μεταβολές τους, όπως αυτά προκύπτουν από τα περιγραφικά μοντέλα.

— Τα κανονιστικά μοντέλα (*normative models*) που προσπαθούν να οργανώσουν τρόπους με τους οποίους η προγραμματική παρέμβαση μπορεί να διαμορφωθεί για να πετύχει συγκεκριμένους στόχους και

— Τα μοντέλα ελέγχου (*control models*) που επιχειρούν να προτείνουν τρόπους εφαρμογής της κρατικής πολιτικής στον περιφερειακό προγραμματισμό.

1. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ (DESCRIPTIVE MODELS)

Τα μοντέλα αυτά αποτελούν το περισσότερο γνωστό και δουλεμένο κομμάτι της θεωρίας της περιφερειακής ανάπτυξης και χωρίζονται σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ομάδα γίνεται προσπάθεια καθορισμού της διαδικασίας μετάβασης μιας περιφέρειας από το στάδιο της κλειστής οικονομίας (*subsistence economy*) στο στάδιο της αναπτυγμένης. Σημαντικές συνεισφορές προς αυτή την κατεύθυνση έχουν γίνει από τους *North* (1955), *Perloff et al* (1961), *Friedman* (1966), *Hilhorst* (1971) και *Pedersen* (1975). Ενώ στη δεύτερη ομάδα θεωριών εξετάζονται τα πρότυπα εξέλιξης του συνόλου των περιφερειών μιας χώρας και έχουν γίνει βασικές συνεισφορές από τους *Williamson* (1965), *Slater* (1975), *Taaffe*, *Morrill* και *Gould* (1963), *Berry* (1973), *Hermansen* (1975), *Stöhr* (1975) και *Pred* (1977).

1.1. Στη συνέχεια θα παρατεθούν οι προσεγγίσεις της πρώτης ομάδας των περιγραφικών μοντέλων

1.1.1. Η θεωρία της εξαγωγικής βάσης (*export base theory*)

Η θεωρία αυτή έχει τις ρίζες της στη θεωρία του διεθνούς εμπορίου και υιοθετήθηκε για πρώτη φορά από ομάδα οικονομολόγων που δούλεψαν πάνω στην οικονομική ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών. Η ομάδα αυτή, ιδιαίτερα εντυπωσιασμένη από τα ιστορικά δεδομένα, έδωσε μεγάλη έμφαση στο ρόλο της «εξαγωγικής βάσης» πάνω στην εξέλιξη του ρυθμού της οικονομικής ανάπτυξης μιας περιφέρειας, ορίζοντας την εξαγωγική βάση σαν «το σύνολο των εξαγωγικών αγαθών ή υπηρεσιών της» (*North* 1955, σ. 248).

Ο Duesenbery (1958, σ. 96 - 102), λίγο αργότερα, προβληματίζεται γύρω από τις επιπτώσεις που μπορεί να προκαλέσει η οικονομική ανάπτυξη μιας καθυστερημένης περιφέρειας πάνω σε μια ήδη αναπτυγμένη περιφέρεια. Ενώ ο North, στα μέσα της δεκαετίας του '50, καταλήγει σε ένα μοντέλο με πέντε στάδια, που αποτελεί την πιο πλήρη έκφραση της θεωρίας της «εξαγωγικής βάσης».

Το μοντέλο αυτό αρχίζει από κάποιο στάδιο χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης για όλη τη χώρα, για να μεταβεί στη συνέχεια σε μια φάση γρήγορης ανάπτυξης του τομέα των εξαγωγών, των κύριων αγαθών ή υπηρεσιών, στις περισσότερο αναπτυγμένες περιφέρειες, οι οποίες θεωρούνται και η βάση της περιφερειακής οικονομίας. Στη συνέχεια, με τη δημιουργία «εξωτερικών οικονομιών», την εισροή ξένου κεφαλαίου και τη βελτίωση των δικτύων μεταφορών, παγιώνεται στις περιφέρειες αυτές μια πιο σοβαρή εξαγωγική δραστηριότητα, που ενισχύει την ανάπτυξη της περιφέρειας και οδηγεί με τη σειρά της στη δημιουργία βιομηχανίας για τη ανάγκη των τοπικών αγορών. Τελικά η επέκταση της τοπικής βιομηχανίας, μαζί με τις βιομηχανίες που έχουν εγκατασταθεί τυχαία στην περιοχή, ενισχύει τις τοπικές κλίμακες μονάδες σε βαθμό που και αυτές να αρχίσουν να εξάγουν, διεργάζονται μ' αυτόν τον τρόπο την εξαγωγική βάση της περιφέρειας.

Οι Perloff και Wingo (1961, σ. 200) μερικά χρόνια αργότερα υποστηρίζουν πως στις Ηνωμένες Πολιτείες «η ανάπτυξη των περιφερειών έχει κατά κανόνα προωθηθεί από τη δυνατότητα μιας περιφέρειας να παράγει αγαθά ή υπηρεσίες που έχουν ζήτηση από την υπόλοιπη οικονομία της χώρας και να τα εξάγει με «συγκριτικό πλεονέκτημα» απέναντι στις άλλες περιφέρειες.

Παρ' όλη την αρνητική κριτική, που κατά καιρούς ακολούθησε την εμφάνιση της θεωρίας και των εφαρμογών της, η θεωρία είναι πολύ αποτελεσματική όταν καλείται να δώσει «μια απλουστευμένη εικόνα συγκεκριμένων διαρθρωτικών χαρακτηριστικών της ιστορικής εξέλιξης των περιφερειών σε ορισμένες χώρες» (Richardson 1969, σ. 338).

1.1.2. Η τομεακή θεωρία (sector theory)

Η τομεακή θεωρία αποτελεί μια αρκετά απλουστευμένη προσέγγιση της διαδικασίας ανάπτυξης των περιφερειών και προέρχεται κυρίως από την ευρωπαϊκή εμπειρία. Περιγράφει την πορεία μετάβασης μιας περιφέρειας από το στάδιο της κλειστής οικονομίας, όπου η τοπική παραγωγή καταναλώνεται μέσα στην περιφέρεια, προς την ωριμότητα μέσ' από μια διαδικασία εξειδίκευσης της αγροτικής καλλιέργειας.

Στο πρώτο στάδιο, με τη βελτίωση των δικτύων μεταφορών, γίνεται όλο και περισσότερο δυνατή η ανταλλαγή των αγροτικών προϊόντων. Στη συνέχεια με την εξειδίκευση του τομέα αυξάνεται η παραγωγικότητα της γεωργίας, με συνέπεια τη δημιουργία χρηματικού πλεονάσματος που μπορεί να πληρώσει για υπηρεσίες, όπως μεταφορές και εμπορευματοποίηση του

αγροτικού πλεονάσματος. Ακόλουθες βελτιώσεις στις συγκοινωνίες έχουν σαν αποτέλεσμα την όλο και μεγαλύτερη διεύρυνση της αγοράς του προϊόντος, ενώ παράλληλα τη δημιουργία κέντρων εμπορίου που εξελίσσονται σε κέντρα διοικητικών λειτουργιών και βιομηχανίας.

Η δημιουργία της τομεακής θεωρίας ξεκίνησε από την υπόθεση των Clark και Fisher, που δέχεται πως μια ύψωση στο κατά κεφαλήν εισόδημα μπορεί να συνοδεύεται από μια πτώση στην απόδοση των απασχολούμενων αγροτικών πόρων και μια αύξηση του δευτερογενή και σε συνέχεια του τριτογενή τομέα. Θά πρέπει να σημειώσουμε πως ο ρυθμός μεταβολής των τομέων αυτών θεωρείται ενδεικτικός σύμφωνα με τη θεωρία για το πόσο γρήγορα μια οικονομία αναπτύσσεται.

Οι λόγοι για την εξέλιξη των παραπάνω τομέων κατά τους Clark και Fisher εξαρτώνται από τα επίπεδα της ζήτησης και της προσφοράς. Στην πλευρά της ζήτησης βρίσκουμε την εισοδηματική ελαστικότητα για αγαθά και υπηρεσίες που παρέχονται από το δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα να είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη για προϊόντα του πρωτογενή τομέα, γεγονός που συνεπάγεται μια μετατόπιση πόρων από τον πρωτογενή τομέα προς τους υπόλοιπους, για κάθε ύψωση του εισοδήματος. Στην πλευρά της προσφοράς, αντίστοιχα, οι μετατοπίσεις κεφαλαίου και εργασίας συμβαίνουν σαν αποτέλεσμα των διαφορετικών ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας ανάμεσα στους τομείς, γεγονός που βάζει σε πλεονεκτική θέση το δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα εξαιτίας της στενής σχέσης ανάμεσα στην αυξανόμενη ζήτηση και στην αύξηση της παραγωγικότητας.

Η θεωρία αυτή αντιμετωπίστηκε με μια έντονη κριτική σε αρκετά από τα σημεία της (βλ. Richardson 1969, σ. 340 - 41). Ιδιαίτερα σχολιάστηκε η υπόθεση πως ένα χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα συνοδεύεται απαραίτητα και από ένα ψηλό ποσοστό απασχόλησης στη γεωργία, ενώ αντίθετα ένα ψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα συνδέεται απαραίτητα με κάποια δομή απασχόλησης που παρουσιάζει έμφαση στον τριτογενή τομέα. Η υπόθεση αυτή χαρακτηρίζεται σαν υπερβολικά απλουστευμένη και απορρίπτεται. Ένα άλλο σημείο σχολιασμού αποτελεί η άκαμπτη ακολουθία μετάβασης που υιοθετεί η θεωρία από τον πρωτογενή στο δευτερογενή και στη συνέχεια στον τριτογενή τομέα που έχει ήδη απορριφθεί σαν ανεπαρκής (Richardson 1969, σ. 342).

Τελικά, έντονα σχολιάζονται τα θέματα της εισοδηματικής ελαστικότητας της ζήτησης, που η θεωρία την ορίζει μέσα από την ελλιπή υπόθεση της αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος και της αποδοχής της περιφέρειας σαν κλειστού συστήματος που περιορίζει τη θεωρία στο να εξετάζει μόνο τις ενδογενείς παραμέτρους επηρεασμού της ανάπτυξης, ενώ παραλείπει τελειώς τις εξωγενείς.

Παρά τις αδυναμίες, που η θεωρία παρουσιάζει, περιέχει μια σειρά από χρήσιμα στοιχεία, που σκόπιμο θα ήταν σε κάποιο βαθμό να συζητηθούν. Αποτελεί χρήσιμο αναγνωριστικό εργαλείο της δομής των περιφε-

ρειών. Ο διαχωρισμός που κάνει σε πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα, αν και είναι αρκετά απλουστευτικός, έχει δυνατότητες να ενισχυθεί με στοιχεία που αφορούν στην εσωτερική δομή των τομέων αυτών. Αυτό βέβαια δημιουργεί την ανάγκη για νέα στοιχεία που αφορούν στο επίπεδο της ζήτησης, στη σύνθεση της βιομηχανίας και στο επίπεδο του εισοδήματος, που, όπως παρατηρεί και ο Richardson (1969, σ. 341), δίνουν δυνατότητες για σημαντική βελτίωση της θεωρίας.

1.2. Οι προσεγγίσεις της δεύτερης ομάδας των περιγραφικών μοντέλων, σε αντίθεση με την πρώτη, παρουσιάζονται σε μια τελική μορφή που έχει γίνει αποδεκτή και σε γενικές γραμμές αντιστοιχεί στην κλασική δουλειά του Rostow (1960)

1.2.1. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό στα πρώτα στάδια ανάπτυξης εμφανίζονται έντονες διαπεριφερειακές ανισότητες, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει μια κυρίαρχη περιφέρεια (ή ένας πολύ μικρός αριθμός). Η περιφέρεια αυτή συγκεντρώνει, σε βάρος των άλλων περιφερειών, το μεγαλύτερο αριθμό ειδικευμένου προσωπικού και κεφαλαϊκών επενδύσεων που είναι αποτέλεσμα της έλλειψης οργανωμένης κεφαλαϊκής αγοράς στην περιφέρεια. Από την άλλη μεριά η κυβερνητική πολιτική ενθαρρύνει αποκάλυπτα αυτή τη συγκέντρωση.

Στο επόμενο στάδιο της διαδικασίας ανάπτυξης τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την κυρίαρχη περιφέρεια παύουν να αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από προικισμένους μετανάστες, οι κεφαλαϊκές επενδύσεις αρχίζουν να στρέφονται και προς άλλες περιφέρειες, ενώ η κυβερνητική πολιτική αρχίζει να ασχολείται με προβλήματα της περιφερειακής ανάπτυξης της χώρας. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία οι περιφερειακές ανισότητες τείνουν να ελαττωθούν και να εκφραστούν με μια μορφή καμπύλης σε σχήμα U όπως φαίνεται από τη δουλειά του Williamson (1965) πάνω σ' ένα μεγάλο αριθμό κρατών που βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης. Στη θεωρία αυτή έχει ασκηθεί έντονη κριτική, που η εμπειρική τεκμηρίωσή της όμως δεν είναι αρκετά πειστική (Slater 1975).

1.2.2. Στη διαμόρφωση των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης η συνεισφορά των γεωγράφων κατευθύνεται κυρίως προς τις αλλαγές που συμβαίνουν στη χωρική δομή της οικονομίας. Έτσι στη δουλειά των Taaffe, Morrill, Gould (1963) και Slater (1975) η διαδικασία ανάπτυξης εκφρασμένη στο χώρο έχει την παρακάτω μορφή:

Στα αρχικά στάδια ανάπτυξης (προαποικιακό στάδιο) η δομή του δικτύου των οικισμών χαρακτηρίζεται από μια υποτυπώδη ιεραρχία αστικών κέντρων, που στο μεγαλύτερο βαθμό τους αποτελούν κέντρα εμπορίου, καθώς επίσης και ένα χαμηλό βαθμό ολοκλήρωσης της οικονομίας στο χώρο που εκφράζεται κυρίως με την απασχόληση στον πρωτογενή τομέα και την ύπαρξη μικρών τοπικών κέντρων εμπορίου.

Στο μετέπειτα στάδιο (αρχικό στάδιο αποικιοκρατίας) παρατηρείται η δημιουργία ενός δικτύου αστικών κέντρων με έντονο συγκεντρωτισμό στην πρωτεύουσα της χώρας και επικοινωνεί με το βασικό οδικό δίκτυο της ενδοχώρας. Συνδέεται επίσης με εξαγωγικούς τομείς, που μπορεί να έχουν τη μορφή γεωργικών εξαγωγών ή άλλων πόρων. Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρείται η δημιουργία μιας σειράς περιφερειακών κέντρων εμπορίου και υπηρεσιών για τις ανάγκες της ευρύτερης περιοχής τους. Μόνο σε προχωρημένα στάδια ανάπτυξης με μεγάλη έμφαση στις υπηρεσίες και τη βιομηχανία, που ανταποκρίνονται στις ανάγκες της τοπικής αγοράς, το παραπάνω πρότυπο μετατρέπεται διαδοχικά σε ένα επαρκώς ιεραρχημένο δίκτυο αστικών κέντρων με ένα αρκετά αναπτυγμένο δίκτυο μεταφορών ανάμεσα στα αστικά κέντρα μέσου μεγέθους και μια κατανομή μεγεθών στο δίκτυο των αστικών κέντρων που αντιστοιχεί στον rank-size rule (Berry 1973). Η διαδικασία αυτή ποικίλλει, επηρεασμένη σε μεγάλο βαθμό από την κατάσταση του δικτύου των οικισμών, στο αρχικό στάδιο ανάπτυξης, το βαθμό εκμετάλλευσης των πόρων και τις πολιτικές συγκυρίες της περιόδου αυτής (Soja 1968, 1975, Ridell 1970). Ανεξάρτητα όμως από τις τοπικές ιδιαιτερότητες που αφορούν την κατάσταση των πόρων, τη δομή του δικτύου και την πολιτική κατάσταση, η θεωρία καταλήγει στα εξής στάδια εξάπλωσης (diffusion) της ανάπτυξης:

- της ανάπτυξης από την κυρίαρχη μητρόπολη «προς τα έξω»,
- της ανάπτυξης «προς τα κάτω» μέσα από το δίκτυο των οικισμών,
- της ανάπτυξης «προς τα έξω» από τα αστικά κέντρα προς την ευρύτερη περιοχή επιρροής τους (Berry 1973, Stöhr 1975).

2. ΘΕΤΙΚΙΣΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ (POSITIVE MODELS)

Τα θετικιστικά μοντέλα, που όπως αναφέρθηκε και παραπάνω χαρακτηρίζονται από την προσπάθεια να ερμηνεύσουν τα πρότυπα ανάπτυξης και τις μεταβολές τους, όπως αυτές δίνονται από τα περιγραφικά (descriptive) μοντέλα, μπορούν να χωριστούν σε δύο τάσεις:

- την πρώτη, που προσεγγίζει το θέμα της ανάπτυξης με τη μορφή του μακροοικονομικού προγραμματισμού των τομέων της οικονομίας στο χώρο σε εθνική κλίμακα και
- τη δεύτερη, που αντιμετωπίζει το θέμα με τη μορφή του χωρικού ή φυσικού προγραμματισμού, σε τοπικό επίπεδο.

Το πρόβλημα των «θεωρητικών», σε αρκετά πρόσφατες προσπάθειες, φαίνεται να είναι ο συνδυασμός των δύο αυτών επιπέδων. Βασικές θεωρητικές συνεισφορές στην κατηγορία αυτή αποτελούν η δουλειά του F. Perroux στο διάστημα 1955-60 πάνω στη θεωρία των «πόλων ανάπτυξης», των G. Myrdal και A. Hirshman το 1957-58 με το μοντέλο «κέντρου-περιφέρειας», του Walter Isard και των συναδέλφων του με την «Ανάλυση του Βιομηχανι-

κού Πλέγματος» (1959) (Industrial Complex Analysis) και στη συνέχεια οι εφαρμογές του B. Berry πάνω στις έννοιες της «θεωρίας του τόπου εγκατάστασης» (location theory).

Βασική επίσης η συνεισφορά της Σουηδικής σχολής με κύριο εμπνευστή τον Torsten Hägerstrand πάνω στη «χωρική εξάπλωση των νεοτερισμών» (1967) (spatial diffusion of innovation). Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 μια άλλη ομάδα σουηδών επιστημόνων δουλεύει πάνω στα «χωρικά πρότυπα οικονομικής οργάνωσης» (spatial patterns of economic organizations) και στη σχέση τους με την ανταλλαγή της πληροφόρησης. Τελικά όλα αυτά τα ρεύματα συγκεντρώνονται στη «θεωρία της πολωμένης ανάπτυξης» του John Friedman, που ήταν αποτέλεσμα της δουλειάς του στη Λατινική Αμερική γύρω στο 1966.

2.1. Η θεωρία των πόλων ανάπτυξης κατά Perroux

Η θεωρία των πόλων ανάπτυξης έχει την αρχή της στη δουλειά του γάλλου οικονομολόγου F. Perroux, που πίστευε πως το νευραλγικό σημείο της χωρικής και της βιομηχανικής ανάπτυξης βρίσκεται στο γεγονός ότι «ανάπτυξη δεν εμφανίζεται παντού και ταυτόχρονα, εμφανίζεται σε σημεία ή πόλους ανάπτυξης (development poles) με διαφορετική ένταση το καθένα και διοχετεύεται μέσα από διαφορετικά κανάλια με διαφορετικά αποτελέσματα για κάθε οικονομία» (Perroux 1964, σ. 143).

Η αρχή της θεωρίας χαρακτηρίζεται από την απουσία του γεωγραφικού χώρου. Τα σημεία και οι πόλοι ανάπτυξης, που αναφέρθηκαν παραπάνω, βρίσκονται μέσα σ' έναν αφηρημένο *οικονομικό χώρο* που αποτελείται από ένα σύνολο από διαστάσεις:

- πρώτον, από τις μονάδες λήψης αποφάσεων, όπως αυτές ορίζονται από ένα πρόγραμμα (προγραμματικός χώρος),
- δεύτερον, από ένα πεδίο δυνάμεων που επηρεάζουν τις μονάδες λήψης αποφάσεων (λειτουργικός χώρος) και
- τρίτον, από ένα ομοιογενές σύνολο από συλλογικές μονάδες λήψης αποφάσεων (ομοιογενής χώρος)*.

Οι πόλοι ανάπτυξης υπάρχουν πιο συγκεκριμένα στο δεύτερο τύπο χώρου, το λειτουργικό, που ονομάζεται και πολωμένος (polarized space). Σ' αυτό το σχήμα ο Perroux θεωρούσε το γεωγραφικό χώρο σαν "banal" με μια σημαντικότητα εννοιολογική, διαφορετική από τη σημερινή. Οι σημερινοί γεωγράφοι χρησιμοποιούν την Ευκλείδεια αντίληψη του χώρου, κυρίως όπως αυτός δίνεται από ένα τοπογραφικό χάρτη μαζί με «χρονικές» ή «αντιληπτικές» (perceived) αποστάσεις.

Για τον Perroux οι πόλοι μέσα στο λειτουργικό χώρο περιγράφονται απλά σαν εστίες από τις οποίες κεντρομόλες και κεντρόφυγες δυνάμεις

---

* Ο Boudeville (1961, 1966) ξαναχρησιμοποίησε τους όρους αυτούς για να ορίσει τρία είδη περιφερειών: τις ομοιογενείς, τις λειτουργικές και τις προγραμματικές.

έλκονται και εκτέμονται αντίστοιχα. Οι δυνάμεις αυτές ασκούνται πάνω στις μονάδες λήψης αποφάσεων που είναι επιχειρήσεις, ή ομάδες επιχειρήσεων, ή πάλι βιομηχανίες, ή ομάδες βιομηχανιών. Οι μονάδες αυτές αλληλοεπηρεάζονται μέσα από ανταλλαγές αγαθών και υπηρεσιών με μια μορφή σχέσεων που εκφράζεται από τους πίνακες εισροών-εκροών, που ο Leontief είχε δημιουργήσει πριν από λίγα χρόνια στην Αμερική, αλλά επίσης και μέσα από μια λιγότερο εμφανή διαδικασία «νεοτεριστικών» (innovative) ωθήσεων. Έτσι η βιομηχανική μονάδα Α έχει σχέση επιρροής πάνω στη μονάδα Β, αν η ροή των αγαθών και των υπηρεσιών από τη Β στην Α προέρχεται σε μεγαλύτερο ποσοστό από την παραγωγή της Β, σε σχέση με τη ροή της παραγωγής της Α προς την αντίθετη κατεύθυνση. Όσο πιο μεγάλη είναι μια βιομηχανία τόσο μεγαλύτερο είναι το πεδίο επιρροής της.

Στο σημείο αυτό θα δοθεί η ερμηνεία των δύο εννοιών που ο Perroux χρησιμοποιεί για να στηρίξει τη θεωρία του, της «κυρίαρχης βιομηχανίας» (leading industry) και της «προωθητικής βιομηχανίας» (propulsive industry).

Η «κυρίαρχη» βιομηχανία έχει σαν κύρια χαρακτηριστικά τα παρακάτω:

— είναι μια σχετικά νέα και «δυναμική» βιομηχανία με προηγμένο τεχνολογικό επίπεδο που παίζει καθοριστικό ρόλο για την περιοχή της,

— έχει υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης και τα προϊόντα της συνήθως απευθύνονται σε διεθνείς αγορές,

— έχει δυνατούς διακλαδικούς (interindustry) δεσμούς με άλλους κλάδους βιομηχανίας. Οι δεσμοί αυτοί μπορεί να είναι είτε «προς τα πάνω» (foreward linkages), σε μια διαδικασία καθετοποίησης της παραγωγής, όπου μια βιομηχανία έχει ένα υψηλό ποσοστό από πωλήσεις σε ημικατεργασμένα προϊόντα σε μονάδες που βρίσκονται σε αμέσως επόμενα στάδια επεξεργασίας, είτε «προς τα κάτω» (backward linkages), όπου μια βιομηχανία έχει ένα υψηλό ποσοστό από τις εισροές της σε ημικατεργασμένα προϊόντα από άλλες βιομηχανίες.

Οι «προωθητικές» βιομηχανίες βρίσκονται στο κέντρο των «πόλων ανάπτυξης» και είναι μεγάλες επιχειρήσεις που ελέγχονται από κάποια «κυρίαρχη» βιομηχανία, η οποία ταυτόχρονα ελέγχει και άλλες «προωθητικές» βιομηχανίες. Οι βιομηχανίες αυτές αντιστοιχούν άλλοτε σε μια μόνο επιχείρηση και άλλοτε σε κάποιο σύμπλεγμα από επιχειρήσεις. Η αρχική εγκατάσταση των μονάδων αυτών στα συγκεκριμένα νευραλγικά σημεία μιας περιφέρειας μπορεί να οφείλεται σε μια σειρά από παράγοντες, όπως την ύπαρξη φυσικών πόρων, την ύπαρξη κάποιου «συγκριτικού πλεονεκτήματος» στα σημεία αυτά, όπως δίκτυο μεταφορών, «κεντρικός τόπος» με προσφορά εργασίας και δίκτυα υποδομής ή ακόμα και την τυχαιότητα.

Η ανάπτυξη στο κατά Perroux σύστημα εξαρτάται από τις οικονομίες κλίμακας της «κυρίαρχης βιομηχανίας» (leading industry), οι οποίες δίνουν τη δυνατότητα για χαμηλότερες τιμές πώλησης των προϊόντων της (foreward linkages), ενώ ταυτόχρονα ευρύνουν το πεδίο της αγοράς για τις επιχειρήσεις.

ρήσεις που αγοράζουν τα προϊόντα αυτά (backward linkages) και δημιουργούν τις «χρηματικές εξωτερικές οικονομίες» (pecuniar external economies), όπως τις αποκαλεί ο οικονομολόγος Scitovsky.

Οι θετικές επιπτώσεις των «κυρίαρχων» βιομηχανιών, που περιγράφηκαν παραπάνω, δεν είναι σκόπιμο να θεωρηθούν προσδιορίσιμες ούτε ποσοτικά, για το λόγο ότι ο ορισμός του «πλού», κατά Ρεγκου, χαρακτηρίζεται από μια ασάφεια η οποία εκτείνει τη δυνατότητα επιρροής ενός πλού από το τοπικό μέχρι και το διεθνές επίπεδο. Η προσπάθεια να εμφανιστεί στη θεωρία η γεωγραφική διάσταση του πλού ξεπεράστηκε με το συνδυασμό των θεωριών των «πόλων ανάπτυξης» και του «τόπου εγκατάστασης». Βασικό πρόβλημα της θεωρίας από την αρχή ήταν μια έντονη στατικότητα, που εντάθηκε με τη μετέπειτα προσκόλληση της θεωρίας στο επίσης στατικό εργαλείο των πινάκων εισροών-εκροών.

2.2. Η θεωρία του τόπου εγκατάστασης της επιχείρησης (Industrial Location Theory)

Οι αρχικές συνεισφορές στη θεωρία του «τόπου εγκατάστασης» έχουν προέλθει από οικονομολόγους που προσπάθησαν να ενσωματώσουν το θέμα μέσα στο κύριο σώμα της οικονομικής θεωρίας. Το σύνολο της ερευνητικής δουλειάς μπορεί να ταξινομηθεί σε μια πρώτη ομάδα που περιλαμβάνει την κλασική θεωρία του τόπου εγκατάστασης και σε μια δεύτερη που μπορεί να ονομαστεί Σχολή Συμπεριφοράς (Behaviouristic school).

2.2.1. Στην κλασική θεώρηση το σύνολο του προβληματισμού συγκλίνει στην προσπάθεια να βρεθεί ο «άριστος τόπος εγκατάστασης» μιας επιχείρησης ή μιας ομάδας επιχειρήσεων με την παράθεση κριτηρίων όπως:

- τιμή πρώτης ύλης και ενέργειας,
- μεταφορικό κόστος,
- διαθεσιμότητα γης,
- κεφαλαίου και εργασίας,
- εύρος πεδίου αγοράς και
- οικονομίες συγκέντρωσης.

Το σκεπτικό πίσω από τή συνολική προσπάθεια προσδιορισμού του «άριστου τόπου εγκατάστασης» είναι ότι πίσω από κάθε επιχειρηματική απόφαση βρίσκεται το «ορθολογικό» άτομο που υπόκειται στους οικονομικούς νόμους, είτε της ελαχιστοποίησης του κόστους είτε της μεγιστοποίησης του κέρδους, ενώ παράλληλα είναι απόλυτα πληροφορημένο για καθετί σχετικό με το πρόβλημά του και έχει εικόνα για τις επιπτώσεις των πράξεων και των επιλογών του.

Το βασικό σώμα της θεωρίας μπορεί να ομαδοποιηθεί προς τρεις κατευθύνσεις, όπως φαίνεται ανάμεσα στα άλλα και στη δουλειά του Greenhut (1956).

Στην πρώτη κατεύθυνση βρίσκεται η προσέγγιση του «ελάχιστου κόστους» (least cost approach), τα πρώτα στοιχεία της οποίας δόθηκαν από το γερμανό οικονομολόγο Laundhardt (1882), ενώ στη συνέχεια ο Weber (1909) τη μετέτρεψε σε ολοκληρωμένη θεωρία του τόπου εγκατάστασης. Η βασική αρχή της προσέγγισης του ελάχιστου κόστους είναι ότι ο επιχειρηματίας επιλέγει να εγκαταστήσει τη μονάδα του εκεί όπου έχει το χαμηλότερο κόστος. Παράλληλα ακολουθεί μια σειρά από υποθέσεις, που δέχονται πως δεν υπάρχει ανταγωνισμός ανάμεσα στις επιχειρήσεις για πρώτες ύλες, εργασία και αγορά. Με βάση τις παραπάνω υποθέσεις ο Weber θεωρεί σαν καθοριστικούς παράγοντες για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης μιας μονάδας:

- το μεταφορικό κόστος,
- το εργατικό κόστος και
- τις οικονομίες συγκέντρωσης.

Μέσα από την προσπάθεια αναθεώρησης της προσέγγισης του ελάχιστου κόστους, από νεότερους μελετητές, δημιουργήθηκε το δίπολο της θεωρίας του «πεδίου της αγοράς» και της θεωρίας της «αλληλοεξάρτησης των τόπων εγκατάστασης». Οι προσεγγίσεις αυτές έχουν σαν κριτήρια αντίστοιχα τη μεγιστοποίηση των πωλήσεων και το βαθμό επιρροής μιας επιχείρησης πάνω στην άλλη, όπως προκύπτει από τη συνύπαρξή τους μέσα στην ίδια ή σε συγγενείς αγορές. Σημαντική συνεισφορά στη θεωρία του πεδίου της αγοράς αποτελούν οι δουλειές των Fetter (1924) και Hotelling (1929), ενώ στη θεωρία της αλληλοεξάρτησης των τόπων εγκατάστασης οι συνεισφορές των Hoover (1948) και Lösch (1940). Το δίπολο της προσέγγισης που εξετάζουμε έρχεται να πέσει στα αντιδιαμετρικά σφάλματα της θεωρίας του ελάχιστου κόστους. Έτσι, ενώ η πρώτη παραμελεί τελείως τον παράγοντα της ζήτησης της αγοράς στην προσπάθειά της να προσδιορίσει την εγκατάσταση με το ελάχιστο κόστος, η δεύτερη παραμελεί τον εξίσου βασικό παράγοντα της προσφοράς και καταλήγει ο «άριστος» τόπος εγκατάστασης μιας μονάδας να είναι απλώς και μόνο συνάρτηση της ζήτησης της αγοράς.

Στη συνέχεια εμφανίζεται ο Lösch ως ο πρώτος αναθεωρητής των δύο προηγούμενων προσεγγίσεων και εισάγει το κριτήριο της «μεγιστοποίησης του κέρδους», που ήταν και η απαρχή για τη δημιουργία της αντίστοιχης θεωρίας. Η καινούρια αυτή προσέγγιση αποτελεί, σε κάποιο βαθμό, συνδυασμό των δύο προηγούμενων. Την προσπάθεια του Lösch στη συνέχεια έρχονται να βελτιώσουν οι Isard (1956) και Greenhut (1956).

Οι περισσότερο πρόσφατες συνεισφορές στην κλασική θεωρία του τόπου εγκατάστασης έχουν γίνει από τους Isard (1967), Hamilton (1967, 1974) και τον Hagget (1965) που επεξεργάζονται καινούριες έννοιες και δημιουργούν θεωρίες για την επίλυση μιας σειράς από σύνθετα προβλήματα που ανακύπτουν. Τελικά το κρίσιμο πρόβλημα του «άριστου» τόπου εγκατάστασης, μέσα από έναν αρκετά βελτιωμένο προβληματισμό, φαίνεται να παίρνει τη μορφή του «χωρικού όριου της επικέρδειας» (spatial margin of

profitability) όπως τον αποκαλεί ο Smith (1971). Παρά τη βελτίωση και την επεξεργασία των θεωρητικών λύσεων της κλασικής θεώρησης το περιεχόμενο τους εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από ανεπάρκεια.

2.2.2. Η Σχολή Συμπεριφοράς μπορεί να ταξινομηθεί περισσότερο σαν εμπειρική παρά σαν θεωρητική στη φύση της. Η διαφορά ανάμεσα στην κλασική θεώρηση και στη Σχολή Συμπεριφοράς εκφράζεται από το γεγονός ότι, ενώ στην πρώτη διαμορφώνεται μια θεωρία που στη συνέχεια ελέγχεται από το υλικό που υπάρχει, στη δεύτερη η θεωρία διαμορφώνεται από την εξέταση διαφόρων επιμέρους περιπτώσεων. Μια έντονη κριτική έχει ασκηθεί από τη Σχολή Συμπεριφοράς προς την κλασική θεώρηση, που άλλοτε αμφισβητεί την αποδοχή της ελαχιστοποίησης του κόστους (Toynquist 1962), δείχνοντας πως το κόστος μεταφοράς σπάνια αποτελεί ένα βασικό ποσοστό στη γενική δομή του κόστους της μοντέρνας βιομηχανικής επιχείρησης, και άλλοτε σχολιάζει το γεγονός ότι με το να αγνοεί η κλασική θεώρηση τον παράγοντα οργάνωση της επιχείρησης δεν είναι σε θέση να καταλάβει μέσα σε ποιο πλαίσιο παίρνονται οι αποφάσεις του τόπου εγκατάστασης.

Το άλλο σημείο πάνω στο οποίο ασκείται έντονη κριτική από τη «Σχολή Συμπεριφοράς» και που βαθμιαία τελειοποίησε το αντίδοτό του είναι η έννοια του «οικονομικού ατόμου», του επιχειρηματία εκείνου που έχει σαν γνώμονα για την επιλογή του άριστου τόπου εγκατάστασής του τον «ορθολογισμό». Ο Simon (1952 - 1957), για πρώτη φορά, πρόδρομος της Σχολής Συμπεριφοράς, δημιουργεί την έννοια του «ατόμου που παίρνει αποφάσεις με σχετικό ορθολογισμό» (decision maker with bounded rationality), ενός επιχειρηματία, δηλαδή, που δεν είναι δυνατό να συλλέξει το σύνολο της πληροφορίας της σχετικής με το θέμα του, ενώ παράλληλα δεν είναι απόλυτα ικανός να αφομοιώσει την πληροφορία που του προσφέρεται.

Ο Pred (1967) δημιούργησε έναν πίνακα συμπεριφοράς, που στη μια διάστασή του τοποθετεί τη δυνατότητα πληροφόρησης και στην άλλη τη δυνατότητα αφομοίωσής της. Και με τις δύο παραμέτρους στο max, η πιθανότητα για μια άριστη επιλογή είναι στο max, ενώ αντίθετα και με τις δύο στο min η αποτυχία είναι στο max. Σ' ένα πλατύ φάσμα στο κέντρο βλέπει κανείς ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα με δυνατότητες να επιλέξουν τοποθεσίες που παράλληλα ικανοποιούν κριτήρια που θα αποκαλούσαμε μη ορθολογιστικά ή προσωπικά. Ο Greenhut (1956) έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση στους ποιοτικούς αυτούς προσωπικούς παράγοντες, που στην τελική απόφαση του επιχειρηματία μπορεί να παίξουν τεράστιο ρόλο.

Το σημείο που κάνει σημαντικό βήμα η Σχολή της Συμπεριφοράς είναι με τη δουλειά των Stafford (1972), Lloyd και Dickens (1977) και Townroe (1969), οι οποίοι ενσωματώνουν για πρώτη φορά στοιχεία της θεωρίας της λήψης αποφάσεων που αφορούν την επιλογή του τόπου εγκατάστασης και τις επενδυτικές αποφάσεις μέσα στη θεωρία του τόπου εγκατάστασης.

Οι ερευνητικές αυτές συνεισφορές, αν και έχουν ολοκληρωθεί σαν σχήμα, δεν μπορούν ακόμα να αποτελέσουν θεωρία.

Καμιά από τις παραπάνω προσεγγίσεις δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν ολοκληρωμένη θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης, μια και εξετάζει μόνο επιμέρους θέματα που την απασχολούν.

2.3. Οι θεωρίες του κέντρου - περιφέρειας (των Myrdal και Hirschman)

Οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας μιας δυναμικής θεωρίας ανάπτυξης στο γεωγραφικό χώρο έγιναν ταυτόχρονα και ανεξάρτητα από το σουηδό Myrdal (1957) και τον αμερικανό Hirschman (1958). Οι δυο αυτοί ερευνητές διαμόρφωσαν από ένα θεωρητικό μοντέλο ανισορροπίας (disequilibrium), που αποτελεί μια θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης και ασχολείται με τις σχέσεις ανάμεσα στο κέντρο (core region) και την περιφέρεια. Παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούν διαφορετική ορολογία, οι δυο θεωρίες βαδίζουν προς την ίδια κατεύθυνση, μια και αποδέχονται σαν γενική αρχή το γεγονός ότι οι δυνάμεις «συγκέντρωσης» δραστηριοτήτων σε ορισμένα σημεία - κέντρα ενός συστήματος περιφερειών είναι μεγαλύτερες από τις δυνάμεις «αποκέντρωσης» των δραστηριοτήτων αυτών προς την περιφέρεια του συστήματος. Ο ίδιος ο Myrdal υποστηρίζει «πως από τη στιγμή που μια εξωγενής μεταβολή λαμβάνει χώρα μέσα σ' ένα σύστημα ή μέσα σε μια περιφέρεια, η αλλαγή αυτή δεν αφήνει περιθώρια για αρνητικές μεταβολές, αλλά αντίθετα ενισχύει μεταβολές προς την ίδια κατεύθυνση με την αρχική μεταβολή, αλλά πολύ πιο έντονες.

«Λόγω της ύπαρξης μιας τέτοιας “κυκλικής αιτιότητας” (circular causation), η κοινωνική διαδικασία τείνει να γίνεται σωρευτική και αρκετά συχνά να αυξάνεται με επιταχυνόμενο ρυθμό». Υποστηρίζει επίσης ότι «... δεν υπάρχουν τάσεις αυτόματης αυτοεξισορρόπησης μέσα στο κοινωνικό σύστημα. Το σύστημα από μόνο του κινείται σε μόνιμη βάση προς αντίθετη κατάσταση από εκείνη της ισορροπίας των δυνάμεων» (Myrdal 1957, σ. 62).

Η τεχνική ορολογία, με την οποία ο Myrdal εκφράζεται, περιλαμβάνει δύο ειδών επιδράσεις πάνω στο σύστημα: Τα «ανασταλτικά αποτελέσματα» (backwash effects), με τα οποία αναφέρεται στις αρνητικές επιπτώσεις του κέντρου πάνω στην περιφέρεια και περιλαμβάνει όλη την κλίμακα των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που δημιουργούνται στο κέντρο, όπως συγκέντρωση κεφαλαίου, συγκέντρωση εργατικού δυναμικού, ευνοϊκούς όρους εμπορίου, υποδομές, πρόσβαση σε πληροφορία κλπ., και τα «εξαπλωτικά αποτελέσματα» (spread effects), με τα οποία περιγράφει όλες τις θετικές επιπτώσεις που συνεπάγεται η παρουσία του κέντρου για την άμεση περιοχή του, όπως δυνατότητες βελτίωσης των όρων εμπορίου ή πιο γενικά τη διάχυση της πληροφόρησης (innovation diffusion) του κέντρου προς την περιφέρεια. Ο Myrdal βλέπει τη σημαντικότητα των «εξαπλωτικών αποτελεσμάτων» (spread effects) να μεγαλώνει όσο προχωρεί η διαδικασία ανάπτυξης,

ενώ στα αρχικά στάδια των υπό ανάπτυξη κρατών να είναι σχεδόν ανύπαρκτη, γεγονός που επιτρέπει την ανάπτυξη του κέντρου σε βάρος της περιφέρειας.

Η ορολογία του Hirschman από την άλλη, που αντιστοιχεί στις παρακάτω έννοιες, είναι (polarization effects)* και (trickling down effects) εκεί όπου ο Myrdal χρησιμοποιεί τα «ανασταλτικά αποτελέσματα» (backwash effects) και τα «εξαπλωτικά αποτελέσματα» (spread effects) αντίστοιχα. Ο Hirschman πιστεύει πως η διαδικασία πόλωσης (polarization), όπως την αποκαλούσε, θα δημιουργούσε από μόνη της αρνητικά αποτελέσματα, όπως για παράδειγμα την ολοένα και πιο χαμηλή απόδοση του κοινωνικού κατά κεφαλή εισοδήματος, που θα οδηγούσε τους συντελεστές παραγωγής στο να μετακινηθούν έξω από το κέντρο. Με τις μετακινήσεις αυτές βλέπει την πληροφόρηση να γίνεται ολοένα και πιο προσιτή στις μονάδες τις εγκατεστημένες στην περιφέρεια, ενώ το αυξανόμενο εισόδημα του κέντρου να ανεβάζει τη ζήτηση για προϊόντα στην ευρύτερη περιοχή του.

Οπωσδήποτε όλα αυτά θα μπορούσαν να μη συμβούν για μια σειρά από αιτίες, όπως το γεγονός ότι: η οριακή απόδοση των επενδύσεων μπορεί να μην είναι φθίνουσα στο κέντρο, τα οφέλη από τις περιφερειακές επενδύσεις να μην έχουν γίνει αντιληπτά, η αβεβαιότητα ως προς τον επιχειρηματικό κίνδυνο που κλείνει η μετακίνηση μιας μονάδας από το κέντρο στην περιφέρεια μπορεί να εμποδίσει τον επιχειρηματία να μετακινηθεί από το κέντρο, αρκετές από τις επενδύσεις να αφορούν πάγιο εξοπλισμό που πιθανό να μη μεταφέρεται, η αύξηση της ζήτησης να αντιστοιχεί σε προϊόντα που επηρεάζονται από την εισοδηματική ελαστικότητα, ή πάλι η συνεχιζόμενη εσωτερική μετανάστευση να μπορεί να μειώσει την ποιότητα και την ποσότητα της προσφερόμενης εργασίας στην περιφέρεια παρά τα υψηλά ποσοστά γεννητικότητας (Hirschman 1958, Darwent 1969, Richardson 1973, Giaoutzi 1983).

Το γεγονός δε ότι τα αποτελέσματα της ανάπτυξης του κέντρου είναι περισσότερο αισθητά στην ευρύτερη περιοχή του παρά στην περισσότερο απομακρυσμένη περιφέρεια φαίνεται καθαρά στη δουλειά του Nickols (1969). Με αιτία τις τάσεις που προαναφέρθηκαν το κεφάλαιο και η εργασία συνεχίζουν να συγκεντρώνονται στο κέντρο που μπορεί έτσι να μεγαλώνει όλο και πιο πολύ. Το κεφάλαιο προσελκύεται τόσο από το υψηλό επίπεδο ζήτησης όσο και από τις μεγάλες «νεοτεριστικές» (innovative) δυνατότητες του κέντρου, ενώ το εργατικό δυναμικό μεταναστεύει ψάχνοντας για καλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης και όχι για υψηλότερους μισθούς (όπως προτείνει η κλασική θεωρία). Το γεγονός ότι η ζήτηση για προϊόντα των βιομηχανιών του κέντρου δημιουργεί υψηλότερους μισθούς συντείνει στη συγκέντρωση της ειδικευμένης κυρίως απασχόλησης στο κέντρο (Κώττης 1980).

* Ο όρος χρησιμοποιείται διαφορετικά από τον αντίστοιχο όρο του Perroux. Δεν γίνεται μετάφραση γιατί δεν υπάρχει κατάλληλη φραστική αντιστοιχία.

Ιδιαίτερα σημαντικές αιτίες για την επικράτηση του κέντρου αποτελούν τόσο η συγκέντρωση της «νεοτεριστικής» (innovative) δυνατότητας, της πληροφόρησης και της επικοινωνίας όσο και η θετικά προδιατεθειμένη κοινωνικοοικονομική υποδομή που βρίσκεται στο κέντρο. Έτσι, στο βαθμό που οι «νεοτεριστές» διαθέτουν κεφάλαια, τα διαθέτουν στο κέντρο όπου μένουν, ελαχιστοποιώντας τους οικονομικούς κινδύνους της μετακίνησης, μέσα στους οποίους περιλαμβάνονται και αρκετοί παράγοντες που επηρεάζουν την απόφαση. Η τάση αυτή φαίνεται να διαμορφώνει έναν πρότυπο επιχειρηματία, όπου στη θέση της αρχής του «μέγιστου» κέρδους (maximiser), που διέπει τις αποφάσεις του, μπαίνει η αρχή του «ικανοποιητικού» κέρδους (satisfiser), που επιτρέπει στην επιχείρηση να λειτουργεί (Townroe 1969, 1972). Το πρότυπο αυτό του επιχειρηματία παίζει σημαντικό ρόλο στο μοντέλο του Friedmann που θα ακολουθήσει.

2.4. Θεωρία ανάλυσης του βιομηχανικού πλέγματος (Industrial Complex Analysis)

Η θεωρία του W. Isard (1959) έρχεται να τονώσει σε μεγάλο βαθμό τον καθορισμό του «γεωγραφικού χώρου» μέσα στη θεωρία των πόλων ανάπτυξης. Η στενή επαφή του με τη θεωρία του «τόπου εγκατάστασης», όπως αυτή δόθηκε από τον Weber (1929) και τον Hoover (1948), του έδωσαν τη δυνατότητα να αξιοποιήσει τις έννοιες του άριστου τόπου εγκατάστασης και των οικονομιών συγκέντρωσης.

Ο Isard πήρε την πρώτη από τις έννοιες αυτές και με τη βοήθεια των πινάκων εισροών-εκροών δημιούργησε την έννοια του «βιομηχανικού πλέγματος» (industrial complex) με την οποία εκφράζει ένα γεωγραφικά καθορισμένο σύνολο από βιομηχανίες, η καθεμιά από τις οποίες χρησιμοποιεί σαν εισροές τις εκροές της άλλης, απολαμβάνοντας έτσι τις «εξωτερικές οικονομίες κλίμακας» του συστήματος και διαχέοντας τους «νεοτερισμούς» που έχουν γίνει αποδεκτοί σε μια από τις μονάδες του συνόλου αυτού. Η θεωρία αυτή εφαρμόστηκε στον προγραμματισμό ενός βιομηχανικού πλέγματος πετροχημικών στο Puerto Rico και έδωσε εντυπωσιακά αποτελέσματα.

Τα προβλήματα που παρουσιάζει είναι επακόλουθα της βεβηριανής της προέλευσης και συνίστανται στο ότι δεν δίνει την απαιτούμενη έμφαση στην πλευρά της ζήτησης. Έτσι ο Luttrell (1972), στην προσπάθεια να βελτιώσει τη θεωρία, μελετάει τον προγραμματισμό ενός βιομηχανικού πλέγματος επεξεργασίας μετάλλου σε κάποια επαρχία του Καναδά, όπου, ενώ θεωρεί ένα γεωγραφικά καθορισμένο σύνολο από αλληλοσυνδεδεμένες μονάδες, με τον τρόπο που ορίστηκε από τον Isard, δεν δίνει έμφαση στο γεγονός ότι το σύνολο αυτό εξαρτά την ύπαρξή του από τις ενδιάμεσες επεξεργασίες (καθετοποιημένη παραγωγή μέσα στο σύνολο) που περιέχει και παρεμβάλλει παράλληλα στο σύνολο αυτό και μονάδες διάθεσης προϊόντων και marketing.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρεμβληθεί η παρατήρηση του P. Hall (1978, σ. 9), η οποία επισημαίνει τη νέα δυνατότητα που δίνεται στη θεωρία της «ανάλυσης του βιομηχανικού πλέγματος» του Isard αν στη θέση του «... γεωγραφικού καθορισμένου συνόλου...» του Isard χρησιμοποιηθεί η έννοια των πόλων ανάπτυξης με την ευρύτητα που της δίνει ο Perroux.

2.5. Θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης: Μοντέλο H. Richardson

Η δουλειά του Richardson αποβλέπει στη δημιουργία μιας γενικής θεωρίας ανάπτυξης στο χώρο και ασχολείται τόσο με τον προσδιορισμό των βασικών χαρακτηριστικών που πρέπει να ερμηνεύονται από μια ικανοποιητική θεωρία (αστικής και περιφερειακής) ανάπτυξης (Richardson 1973, σ. 134) όσο και με τα στοιχεία εκείνα της διαδικασίας ανάπτυξης που επηρεάζουν τα παραπάνω χαρακτηριστικά (Richardson 1973, Κεφ. 7).

Ο Richardson θεωρεί ότι η διαδικασία ανάπτυξης διέπεται από ένα σύστημα σχέσεων ανάμεσα στην εθνική, την περιφερειακή και την αστική κλίμακα μέσα στο οποίο:

1. Η εθνική ανάπτυξη συμβάλλει στην εξάπλωση της οικονομικής ανάπτυξης από τις περισσότερο στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες.

2. Η περιφερειακή ανάπτυξη περιλαμβάνει τη χωρική συγκέντρωση των λειτουργιών και τη δημιουργία του δικτύου των οικισμών.

3. Η μητροπολιτική ανάπτυξη συνοδεύεται από μια διαδικασία αποκέντρωσης που ενεργοποιεί ένα μηχανισμό «αποκεντρωτικής — συγκεντρωτικής — διασποράς» (decentralized - concentrated - dispersion) (Richardson 1973, Κεφ. 5).

Το θεωρητικό μοντέλο του Richardson περιλαμβάνει τάσεις μη ισόροπης ανάπτυξης, με παράλληλες τάσεις για εξίσωση των τιμών των συντελεστών παραγωγής ανάμεσα στις περιφέρειες που προκύπτουν από τις περιφερειακές μετακινήσεις των συντελεστών παραγωγής και την παρέμβαση του παράγοντα απόσταση τόσο στο διαπεριφερειακό όσο και στο ενδοπεριφερειακό επίπεδο.

Με το μοντέλο του που δίνεται από την παρακάτω δέσμη από εξισώσεις ο Richardson προσπαθεί να ερμηνεύσει το ρυθμό ανάπτυξης μιας περιφέρειας σαν μέρους του ευρύτερου συνόλου της χώρας (Richardson 1973, σ. 212-14).

- Εξίσωση ανάπτυξης.
- Εξίσωση κεφαλαιακού δυναμικού (capital stock).
- Εξίσωση προσφοράς εργασίας (labour supply).
- Εξίσωση χωρικών προτιμήσεων (locational preferences).
- Εξίσωση τεχνολογικής πρόοδου (technical progress).

Στην πρώτη εξίσωση εντοπίζονται, σαν κύριο στοιχείο, οι «οικονομίες συγκέντρωσης»*, που παίζουν το ρόλο τόσο αιτίων όσο και αποτελεσμάτων της ανάπτυξης.

Στη δεύτερη εξίσωση βλέπουμε το ρυθμό αύξησης του κεφαλαιακού δυναμικού να εξαρτάται από:

- κάποιες περιφερειακές οικονομίες συγκέντρωσης,
- τη διακύμανση του κεφαλαιακού δυναμικού στα αστικά κέντρα της περιφέρειας και
- τις διαφορές κεφαλαιακής απόδοσης ανάμεσα στην περιφέρεια και στο υπόλοιπο της οικονομίας.

Στην τρίτη εξίσωση ο ρυθμός αύξησης της προσφοράς του εργατικού δυναμικού στην περιοχή είναι συνάρτηση:

- του φυσικού ρυθμού αύξησης της περιοχής,
- των οικονομιών συγκέντρωσης,
- των προτιμήσεων εγκατάστασης και
- της διαφοράς των επιπέδων των μισθών ανάμεσα στην κάθε περιφέρεια και το υπόλοιπο του συστήματος.

Στην τέταρτη εξίσωση οι «προτιμήσεις εγκατάστασης» (locational preferences) εξαρτώνται από:

- τις οικονομίες συγκέντρωσης της περιφέρειας,
- το πληθυσμιακό δυναμικό του κεντρικού οικισμού της περιφέρειας,
- το μέσο διάστημα παραμονής στην περιφέρεια,
- τις διαφορές στα επίπεδα των μισθών και
- το κόστος μετακίνησης ανάμεσα στην περιφέρεια που εξετάζεται και στην πλησιέστερη περιφέρεια με υψηλό εισόδημα.

Τέλος στην πέμπτη εξίσωση η τεχνολογική πρόοδος φαίνεται να εξαρτάται από:

- τις οικονομίες συγκέντρωσης,
- το ρυθμό ανάπτυξης του κεφαλαιακού δυναμικού,
- τη θέση του κεντρικού οικισμού της περιφέρειας στην ιεραρχία του εθνικού δικτύου αστικών οικισμών και
- τον εθνικό ρυθμό τεχνολογικής προόδου.

Στη διαδικασία ανάπτυξης ο Richardson θεωρεί ότι οι οικονομίες κλίμακας έχουν επίδραση πάνω στις μετακινήσεις του εργατικού δυναμικού, του κεφαλαίου, καθώς και στη μορφή του πληθυσμιακού και του δικτύου αστικών κέντρων, που ενισχύουν τάσεις μη ισορροπής ανάπτυξης τόσο διαπεριφερειακά όσο και ενδοπεριφερειακά. Σαν παράγοντες που μπορούν να ενδυναμώσουν ή να μετριάσουν τις τάσεις αυτές θεωρεί τις διαπεριφερειακές διαφορές στα επίπεδα μισθών και στο ρυθμό κεφαλαιακής απόδοσης.

---

* Τις οικονομίες συγκέντρωσης ο Richardson ορίζει σαν ένα σταθμικό σύνολο από: τον αριθμό των αστικών κέντρων, τις μέσες οικονομίες συγκέντρωσης των αστικών κέντρων της περιφέρειας και τη μέση απόσταση ανάμεσα στα αστικά κέντρα της περιοχής ανά ζεύγη.

Συνοψίζοντας, καταλήγουμε πως η δουλειά του Richardson στρέφεται προς την κατεύθυνση της ολοκλήρωσης μιας διαπεριφερειακής και ενδοπεριφερειακής θεωρίας ανάπτυξης μέσα από τη διαμόρφωση ενός επιχειρηματικού μοντέλου μιας περιφέρειας σε σχέση με την υπόλοιπη οικονομία. Είναι ένα μοντέλο όπου τα ιστορικά δεδομένα υπερτονίζονται σαν αρχική συνθήκη με συγκεκριμένες χωρικές σταθερές, τόσο θεωρητικές όσο και εμπειρικές (Von Böventer 1975, σ. 2).

Η θέση του Richardson είναι ότι η εθνική ανάπτυξη, «ύστερα από τη φάση των αρχικών συγκεντρώσεων που συμπίπτουν με τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, συνδέεται με τη διάδοση της ανάπτυξης στους διάφορους κλάδους της οικονομίας, ενώ σε κάποιο μετέπειτα στάδιο, που συνοδεύεται από βελτιώσεις στις μεταφορές και υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος, η μητροπολιτική ανάπτυξη συνοδεύεται από αποκέντρωση» (Richardson 1973, σ. 8).

Μια σύντομη κριτική του μοντέλου πρέπει να περιλάβει το γεγονός ότι το μοντέλο, παρ' όλη τη φραστική του έκταση όταν περιγράφει διαδικασίες «αποκεντρωτικής-συγκεντρωτικής-διασποράς» (decentralized-concentrated-dispersion), στην ουσία δίνει έμφαση σε απλές διαδικασίες συγκέντρωσης, που είναι το αποτέλεσμα των οικονομικών συγκέντρωσης, ενώ απ' την άλλη μεριά τόσο γενικό που να μην κάνει δυνατό τον έλεγχο των δύο αυτών παραμέτρων που στην πραγματικότητα είναι τόσο στενά και αρκετές φορές αντιφατικά δεμένες.

Το μοντέλο φαίνεται περισσότερο κατάλληλο για περιόδους επιταχυνόμενης ανάπτυξης για το λόγο ότι συγκρίνει μόνο περιφέρειες με υψηλό βαθμό αστικοποίησης και συγκέντρωσης οικονομικών δραστηριοτήτων με άλλες λιγότερο αναπτυγμένες και με χαμηλή μέση πληθυσμιακή πυκνότητα. Η έμφαση δε που δίνει στις «οικονομίες συγκέντρωσης» και στην τεχνολογική πρόοδο μαζί με τον τρόπο που χειρίζεται τους ρυθμούς ανάπτυξης, περιορίζουν τη χρησιμότητά του σε συγκεκριμένα στάδια ανάπτυξης. Η προσπάθεια του Von Böventer να βελτιώσει τη θεωρία αποβλέπει περισσότερο προς τη λειτουργική αποτελεσματικότητα του μοντέλου παρά στη θεωρητική του επάρκεια (Von Böventer 1975).

2.6. Θεωρίες χωρικής οργάνωσης (spatial organization theories)

Οι θεωρίες αυτές στρέφονται κυρίως γύρω από τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα δομικά χαρακτηριστικά ενός συστήματος «τόπων εγκατάστασης οικονομικών λειτουργιών», με επιμέρους έμφαση στα στοιχεία «εσωτερικές» και «εξωτερικές» οικονομίες, κόστος μεταφοράς και ζήτηση για γη. Εκφράζονται δε με ένα μοντέλο ισορροπίας που στηρίζεται στις παρακάτω υποθέσεις:

— κάθε επιχείρηση τείνει να επιλέξει τον «τόπο εγκατάστασης» που μεγιστοποιεί τα κέρδη ή την αποδοτικότητά της,

— σε κάθε αγορά οι τιμές τείνουν να προσαρμοστούν στο επίπεδο όπου η προσφορά εξισώνεται με τη ζήτηση, ενώ σε επίπεδο περιφέρειας εκεί όπου οι εισπράξεις εξισώνονται με τις πληρωμές,
— οι διαφορές τιμών ανάμεσα στους διάφορους τόπους εγκατάστασης δεν πρέπει να ξεπερνούν τις διαφορές ανάμεσα στο κόστος μεταφοράς των αντίστοιχων περιοχών και αφορούν την τιμή τόσο της εργασίας όσο και του κεφαλαίου.

Οι θεωρίες αυτές προσπαθούν να ερμηνεύσουν πρότυπα (patterns) που προκύπτουν από τις επιλογές των «τόπων εγκατάστασης» σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Για να ολοκληρώσει κάποιες γενικεύσεις που αφορούν στα πρότυπα της χωρικής οργάνωσης ο Von Böventer (1964, σ. 95) θεωρεί βασικές τις αλληλοσυσχετίσεις ανάμεσα στη σχετική στενότητα αγαθών ή συντελεστών παραγωγής, τις διαφορετικές τιμές (price differentials) ανάμεσα στους «τόπους εγκατάστασης» και τη χωρική επιλογή του τόπου. Και καταλήγει στην παρακάτω θεωρία κάνοντας δυό περιοριστικές υποθέσεις, τη μία που αφορά την ισόμερη κατανομή του πληθυσμού και την άλλη τη χαμηλή κινητικότητα του.

Σύμφωνα με τη θεωρία, η εγκατάσταση των πρωτογενών και των δευτερογενών δραστηριοτήτων καθορίζεται από τον τόπο που βρίσκονται οι πρώτες ύλες, τα δίκτυα μεταφορών και οι επιχειρηματικές και πολιτικές αποφάσεις, που με τη σειρά τους καθορίζουν τη «μεγέθυνση»* (growth) συγκεκριμένων κέντρων ζήτησης όπου έχουν εγκατασταθεί καινούργιες βιομηχανίες και υπηρεσίες. Για τις υπηρεσίες γίνεται η υπόθεση ότι μπορεί να κατανεμηθούν στο χώρο σύμφωνα με το πρότυπο ιεράρχησης του Christaller, έχοντας τη δυνατότητα να προσαρμοστούν ταυτόχρονα στις ανάγκες της βιομηχανίας, της γεωργίας, καθώς και του δικτύου των μεταφορών, ενώ με τη σειρά τους επηρεάζουν την ανάπτυξη των τομέων αυτών (Von Böventer 1964, σ. 95).

Σαν αποτέλεσμα της συγκέντρωσης των δραστηριοτήτων στα αστικά κέντρα παρατηρείται μια αύξηση της αξίας της γης, αύξηση των ενοικίων και αύξηση της τιμής και της δαπάνης για εξυπηρέτησεις (Von Böventer 1963). Το αυξημένο κόστος και οι δαπάνες απαιτούν να γίνουν πιο υψηλά τα επίπεδα ονομαστικών μισθών στις πόλεις, για να είναι σε θέση να προσελκύουν εργατικό δυναμικό. Και έτσι ο ολόενας και πιο μεγάλος ρυθμός ανάπτυξης στα αστικά κέντρα μεταφράζεται σε όλο και πιο μεγάλη εισροή εργατικού δυναμικού στην πόλη και μια όλο και πιο μεγάλη διαφορά ανάμεσα και στα επίπεδα των μισθών των δύο περιοχών.

Αυτό δίνει στα αστικά κέντρα τα πλεονεκτήματα της διευρυμένης τοπικής αγοράς και των οικονομιών συγκέντρωσης της παραγωγής (agglomeration economies).

* Στο σημείο αυτό σημειώνουμε πως ο όρος «μεγέθυνση» (growth) διαφέρει από τον όρο «ανάπτυξη» (development) στο ότι αναφέρεται στην ποσοτική επέκταση της περιοχής και όχι στη διαδικασία της δοκιμής αλλαγής που αποτελεί η ανάπτυξη (Von Böventer 1963).

meration economies) (Von Böventer 1964, σ. 96). Με χαμηλή λοιπόν κινητικότητα εργασίας και χαμηλό κόστος μεταφοράς οι περιοχές που έχουν ήδη εγκατεστημένες βιομηχανίες θα διαθέτουν ένα αρκετά σημαντικό πλεονέκτημα στην παραγωγή αγαθών έντασης εργασίας που είναι εξαρτημένα από την πρώτη ύλη. Στο σημείο αυτό, αν οι οικονομίες συγκέντρωσης δεν αποτελέσουν ανασταλτικό στοιχείο και οι αγροτικές περιοχές είναι πυκνοκατοικημένες, ο μηχανισμός οικονομικής προσαρμογής (Von Böventer 1964) ευνοεί την εγκατάσταση ενός αριθμού βιομηχανικών μονάδων σε περιοχές της περιφέρειας και έτσι το όλο σύστημα του χώρου αρχίζει να κινείται προς τη δημιουργία ιεραρχίας οικισμών και κεντρικών τόπων. Λεπτομέρειες που αφορούν την επιλογή του τόπου εγκατάστασης υπαγορεύονται είτε από τις πρώτες ύλες της περιοχής, με απόφαση του επιχειρηματία πάνω σε οικονομικά ή προσωπικά κριτήρια, είτε από πολιτικές αποφάσεις. Έτσι ανοίγουν δυνατότητες για τη δημιουργία εξειδικευμένων περιοχών που θα αποτελέσουν το προοίμιο των κεντρικών τόπων.

Καθώς οι οικονομίες συγκέντρωσης στην παραγωγή και το marketing αυξάνονται, αυξάνει και η κινητικότητα της εργασίας, ενώ διαπιστώνουμε πως το μοντέλο αρχίζει να πλησιάζει την πραγματικότητα της αναπτυγμένης ή μεταβιομηχανικής κοινωνίας, όπου δημιουργούνται μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα, οι χωρικές «κανονικότητες» (regularities) ελαττώνονται και αρχίζει να εξειδικεύεται ο τομέας των υπηρεσιών σε κάθε αστικό κέντρο (Berry 1967).

Σημαντική θεωρητική συνεισφορά προς την κατεύθυνση αυτή αποτελούν οι δουλειές του Isard (1956), του Von Böventer (1964), του Berry (1967) και του Friedmann (1973).

2.7. Θεωρίες της διάδοσης των «νεοτερισμών», ροής πληροφορίας και οργάνωσης της αστικής οικονομίας. (Innovation diffusion, information flows and the organization of the urban economy)

Η έννοια της διάδοσης των «νεοτερισμών» (innovation diffusion) οφείλει την ύπαρξή της στο σουηδό γεωγράφο T. Hägerstrand (1967) και ήταν η έννοια που έδωσε για πρώτη φορά μια δυναμική διάσταση στη θεωρία των κεντρικών τόπων. Σύμφωνα με τον Hägerstrand, οι «νεοτερισμοί» που λειτουργούν ταυτόχρονα τόσο στον κοινωνικό όσο και στο γεωγραφικό χώρο μεταβιβάζονται είτε ανάμεσα σε άτομα είτε από τα μαζικά μέσα πληροφόρησης (channels of communication), ενώ στη συνέχεια γίνονται αποδεκτοί (adopted) μέσα από μια αλληλουχία μάθησης-αποδοχής και λήψης αποφάσεων (learning-acceptance, decision-making).

Στη διαδικασία διάδοσης των «νεοτερισμών» παρεμβάλλεται μια σειρά από εμπόδια, με τρόπο που να μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι «νεοτερισμοί» διαδίδονται σε διαφορετικά επίπεδα με ιεραρχημένη οργάνωση. Τα επίπεδα δε αυτά μπορούν να ποικίλλουν από το τοπικό μέχρι το

παγκόσμιο και οι «νεοτερισμοί» να μεταπηδούν άλλοτε ανάμεσα σε κέντρα με το ίδιο μέγεθος και άλλοτε από ένα μεγαλύτερο κέντρο προς ένα πιο τοπικό.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Hermansen (1972), μπορούμε να δεχτούμε πως η ροή της πληροφορίας γίνεται συνήθως από τα μεγάλα κέντρα προς τα μικρά, ενώ στη συνέχεια στην ευρύτερη περιοχή των τελευταίων. Η παρατήρηση αυτή είναι εξαιρετικά χρήσιμη για τον αναπτυξιακό προγραμματισμό.

Η αρχική δουλειά του Hägestrand περιορίστηκε στη διάδοση των αγροτικών «νεοτερισμών», ενώ άλλοι σουηδοί ερευνητές στη συνέχεια επεκτάθηκαν στη μελέτη ενός εκτεταμένου φάσματος από «νεοτερισμούς» ανάμεσα σε καταναλωτές (ιδιώτες), ανάμεσα σε παραγωγούς (επιχειρηματίες) ή ανάμεσα και στους δύο.

Μέσα από παρατήρηση στη μέχρι τώρα ερευνητική δουλειά μπορεί κανείς να συμπεράνει πως οι περισσότεροι «νεοτερισμοί» ανάμεσα σε επιχειρηματίες (entrepreneurial) συμβαίνουν σε αστικούς χώρους και ο βαθμός εξάπλωσής τους εξαρτάται όχι μόνο από τη διάδοση και την αποδοχή τους, αλλά και από τη «δυνατότητα» για αποδοχή. Η «δυνατότητα» αυτή εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένη τόσο με τις οικονομίες κλίμακας όσο και με την ύπαρξη ενός είδους επιχειρηματιών που εμφανίζονται σε συνάρτηση με το μέγεθος της πόλης (Pedersen 1970). Αυτό, σε μεγάλο βαθμό, ερμηνεύει από τη μια γιατί οι μεγάλες πόλεις μπορούν να προηγούνται στη διαδικασία εκμοντερνισμού (modernization process) και από την άλλη γιατί η διάδοση της πληροφόρησης γίνεται όλο και πιο εύκολη με την εξάπλωση της αστικοποίησης. Ερμηνεύει επίσης σε κάποιο βαθμό τους λόγους που η διαδικασία ανάπτυξης θα πρέπει σε πρώτη φάση να συγκεντρώνεται στο κυρίαρχο αστικό κέντρο κάθε περιοχής, που διαθέτει επαρκή δίκτυα επικοινωνιών, κατάλληλη κοινωνικοπολιτιστική υποδομή, καθώς επίσης και οικονομίες συγκέντρωσης (Richardson 1973).

Μια σειρά από ερευνητικές προσπάθειες στη Σουηδία και στη Μ. Βρετανία δείχνουν πως τα μεγάλα κέντρα έχουν πολύ πιο μεγάλες δυνατότητες για επαφές, μέσα από τις οποίες η πληροφορία που ανταλλάσσεται πρόσωπο με πρόσωπο, αν και τυχαία και απρογραμματίστη, διαδίδεται και γίνεται αποδεκτή. Ένα καλύτερο σύστημα τηλεπικοινωνιών δεν βοηθά παρά σε ορισμένα είδη αποκέντρωσης της πληροφορίας, όπως για παράδειγμα της διοικητικής, αλλά και πάλι για σχετικά κοντινές αποστάσεις από τα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι πιο απομακρυσμένες πόλεις αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα στο θέμα αυτό, για το λόγο ότι δεν μπορούν εύκολα να προσελκύουν τριτογενείς δραστηριότητες που εξαρτώνται από την ανταλλαγή της πληροφόρησης, και έτσι η εξειδικευμένη εργατική δύναμη καταλήγει άλλοτε να μεταναστεύει προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και άλλοτε να υποασχολείται (Hall 1978, σ. 12). Μια πολιτική που θα βοηθούσε, ως εκ τούτου, προς την κατεύθυνση αυτή θα ήταν η ίδρυση αποκεντρωμένων

μητροπολιτικών παραρτημάτων σ' έναν περιορισμένο αριθμό από μεγάλα αστικά κέντρα που βρίσκονται σε άμεση επαφή με τους εθνικούς τηλεπικοινωνιακούς κόμβους, τα οποία με τον καιρό θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τις δικές τους εξωτερικές οικονομίες. Και επειδή το σωστό «κλίμα επικοινωνιών» είναι βασικό για την ανάπτυξη των κέντρων αυτών, σκόπιμη θα ήταν μια ελεγχόμενη χωροθέτηση λειτουργιών (ΕΦΤΑ 1973).

Ένα βασικό στοιχείο για την επιτυχία της διάδοσης των «νεοτερισμών», όπως φαίνεται και από τη σουηδική έρευνα, είναι η οργάνωση του γραφειοκρατικού συστήματος που τείνει να οργανώνεται ιεραρχικά στο χώρο με υψηλής τάξης λειτουργίες στα μεγάλα αστικά κέντρα (ΕΦΤΑ 1973).

Αρκετά αξιόλογες συνεισφορές στον τομέα αυτόν είναι οι δουλειές των Lasuen (1972) και Pred (1967) πάνω στην οργάνωση συστημάτων διευκόλυνσης της διάδοσης των νεοτερισμών σε αναπτυγμένες χώρες.

2.8. Η θεωρία του κέντρου - περιφέρειας του John Friedmann

Παρά το γεγονός ότι η θεωρία του Friedmann αποτελεί συνδυασμό προηγούμενων θεωριών, στο σύνολό της αποτελεί μια εξαιρετικά πρωτότυπη και σημαντική συνεισφορά, όπου την ανάπτυξη (development) θεωρεί σαν μια διαδικασία συσσώρευσης «νεοτερισμών» (novations), οι οποίοι στα πρώτα στάδια οργανώνονται σε ομάδες, ενώ στη συνέχεια σε συστήματα. Σαν «νεοτερισμός» ορίζεται κάθε «νέος δομικός συνδυασμός από προϋπάρχοντα στοιχεία και ιδέες», ο οποίος μπορεί να είναι είτε τεχνικός είτε θεσμικός και μπορεί να επιφέρει αλλαγές στην κοινωνία, την κουλτούρα, την οικονομία ή ακόμα την πολιτική οργάνωση ενός συστήματος.

Την «ανάπτυξη», λοιπόν, σε αντιπαράθεση με τη «μεγέθυνση» (growth) ο Friedmann τη θεωρεί σαν διαδικασία δομικών μετασχηματισμών (structural transformations) της κοινωνίας μέσα από νέες αξίες, νέα στάση, νέα προσωπικότητα του ατόμου και την πιθανότητα για παραπέρα νεοτερισμούς.

Ο Friedmann υποστηρίζει ότι οι «νεοτερισμοί» είναι πιο πιθανό να συμβαίνουν στις πόλεις όπου υπάρχει μια πληθώρα από προβλήματα που ευνοούν τη δημιουργία τους και σαν τέτοια αναφέρει την ετερογένεια του πληθυσμού, την ανταλλαγή ιδεών και πληροφοριών, το χαμηλό βαθμό κοινωνικής συνοχής, την αυξημένη δυνατότητα στην αντιμετώπιση των επιχειρηματικών κινδύνων κ.ά. (Friedmann 1972, 1975).

Το κυρίαρχο αστικό κέντρο και η ευρύτερη περιοχή του, σύμφωνα με τη θεωρία, αποτελούν το «κέντρο» ενός εθνικού (ή διεθνούς) αστικού δικτύου οικισμών, ενώ η «περιφέρεια» αποτελεί το υπόλοιπο του συστήματος και είναι εξαρτημένη από το πρώτο. Οι «νεοτερισμοί» διαχέονται από το «κέντρο» προς την περιφέρεια μέσα από την ανταλλαγή ατόμων, αγαθών και υπηρεσιών. Τα αστικά κέντρα διατηρούν σχέσεις εξουσίας πάνω στις περιφέρειές τους, με την έννοια ότι, ενώ οι πρώτες έχουν αυτονομία στη λήψη

των αποφάσεων, οι δεύτερες εξαρτώνται από τις πρώτες με θεσμοθετημένες σχέσεις.

Οι κοινωνικά προνομιούχες ομάδες (élite) του πληθυσμού που βρίσκεται στο κάθε αστικό κέντρο διατηρούν τη σχέση αυτή της εξουσίας με διάφορα μέσα όπως:

- η συγκέντρωση των πόρων στο κέντρο (polarization effect),
- η διατήρηση ενός μεγαλύτερου ρυθμού αποδοχής «νεοτερισμών» (information effect),
- η επικράτηση αξιών, συμπεριφορών και θεσμών που ευνοούν την ανάπτυξη (modernization effect),
- η διατήρηση ενός υψηλού ρυθμού ιδεών και πληροφορίας (linkage effect),
- η αύξηση των οικονομικών αποδόσεων στο κέντρο (production effect).

Με το πέρασμα του χρόνου, βέβαια, και καθώς οι ομάδες των νεοτερισμών εξαπλώνονται από το κέντρο προς την περιφέρεια, οι προνομιούχες κοινωνικά ομάδες της περιφέρειας ενημερώνονται σχετικά με τις δυνατότητες που θα μπορούσαν να έχουν και αρχίζουν να διεκδικούν μεγαλύτερη συμμετοχή στην εξουσία (devolution) (Friedmann 1973).

Τα κέντρα και οι περιφέρειές τους διαμορφώνουν ένα ιεραρχημένο χωρικό σύστημα που ποικίλλει από το διεθνές μέχρι και το τοπικό επίπεδο και όπου η φύση του κάθε κέντρου μπορεί να διαφέρει ανάλογα με το μέγεθος. Η ιεραρχία των κέντρων μεταβιβάζει τις ομάδες των «νεοτερισμών» «προς τα κάτω» με την παρακάτω λογική:

- τα υψηλότερα ιεραρχικά κέντρα στα αμέσως χαμηλότερα
- ένα κέντρο προς ένα άλλο ισότιμό του και
- τα κέντρα προς τις περιοχές επιρροής τους.

Η «μεγέθυνση» ενός κέντρου, μέχρι κάποιο σημείο, βοηθάει την ανάπτυξη του συνόλου του χωρικού συστήματος γύρω και κάτω απ' αυτό, μέσα από την παραπάνω λογική διάδοσης της ανάπτυξης. Η διάδοση της ανάπτυξης οδηγεί σε μια σύγκρουση ανάμεσα στις αξίες των κοινωνικά προνομιούχων ομάδων του κέντρου (élite) και της περιφέρειας, που καταλήγει άλλοτε στην επικράτηση της μιας από τις δυο ομάδες, άλλοτε στη συνεργασία ανάμεσά τους και άλλοτε στην εξουδετέρωση της περιφερειακής élite (Friedmann 1973).

Η θεωρία της «πολωμένης ανάπτυξης» του Friedmann προχωρεί πέρα από μια θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης και μεγέθυνσης και αποδίδει αποφασιστική σημασία στο θεσμικό και το οργανωτικό πλαίσιο της κοινωνίας, όπως εκφράζεται στις σχέσεις εξουσίας των κοινωνιών μεταξύ τους. Αυτό την κάνει ιδιαίτερα χρήσιμη για τις υπο ανάπτυξη χώρες και περιφέρειες, όπου η σχέση κέντρου - περιφέρειας είναι σημαντική και όπου οι μετασχηματισμοί των προτύπων εξουσίας - εξάρτησης είναι βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξή τους.

Στη θεωρία του Friedmann η έννοια της ανάπτυξης εμπεριέχει μια σειρά από παραμέτρους, η καθεμιά από τις οποίες επηρεάζει τη διαμόρφωση του χώρου με διαφορετικό τρόπο.

— Η *διάδοση των νεοτερισμών* (innovation diffusion) διαμορφώνει τα κοινωνικοπολιτιστικά πρότυπα στο γεωγραφικό χώρο με τη δημιουργία νησίδων «νεοτερισμών» που συνδέονται με διαδρόμους επικοινωνίας (communication corridors) με άλλες παρόμοιες νησίδες, ενώ το συνολικό σύστημα μετασχηματίζεται βαθμιαία σε μια όχι ομοιόμορφα αστικοποιημένη επιφάνεια.

— Η *μετανάστευση*, σαν δεύτερη παράμετρος, διαμορφώνει το πρότυπο του οικιστικού πλέγματος. Καθώς η ανάπτυξη ξαπλώνεται «προς τα κάτω», υπάρχει μια τάση, η δομή του οικιστικού πλέγματος να επανιεραρχείται εκτοπίζοντας το διογκωμένο μητροπολιτικό κέντρο (primate city) του πρώτου σταδίου της ανάπτυξης και δίνοντας τη θέση του σε ένα περισσότερο ισορροπημένο φάσμα μεγεθών αστικών κέντρων ταξινομημένων σύμφωνα με τον rank size rule και συνδεδεμένων με ένα καλά διαρθρωμένο σύστημα επικοινωνιών.

— Οι *επενδύσεις* είναι μια τρίτη παράμετρος που διαμορφώνουν τα πρότυπα εγκατάστασης των οικονομικών δραστηριοτήτων, τα οποία με το πέρασμα του χρόνου, μαζί με τα πρότυπα του οικιστικού πλέγματος, και καθώς ο επιχειρηματικός κίνδυνος επιτρέπει στο κεφάλαιο να μετακινηθεί έξω από τα μεγάλα αστικά κέντρα, συντελούν στην αποκέντρωση των οικονομικών συγκεντρώσεων.

— Μια τελική παράμετρος είναι η *λήψη αποφάσεων* (decision making), η οποία διαμορφώνει τα πρότυπα χωρικής οργάνωσης της εξουσίας, τα οποία, σύμφωνα με τη θεωρία, μεταβαίνουν από ένα τελείως συγκεντρωτικό σύστημα, με αποφάσεις που παίρνονται στο κυρίαρχο μητροπολιτικό κέντρο (primate city), σε ένα αποκεντρωμένο σύστημα αστικών κέντρων με ανεξάρτητες αρμοδιότητες. Η διάσταση αυτή έχει τελείως παραμεληθεί μέχρι τώρα, όπως υποστηρίζει ο Friedmann (1973), από τους ερευνητές της αστικοποίησης.

Ο τρόπος που οι τέσσερις αυτές παράμετροι συνδυάζονται μέσα στη διαδικασία ανάπτυξης δίνεται από το παρακάτω παράδειγμα μιας τυπικής αποικιακής οικονομίας. Στα αρχικά στάδια ανάπτυξης υπάρχει ένα εξαιρετικά απλό αστικό σύστημα, που κυριαρχείται από ένα και μοναδικό παραθαλάσσιο αστικό κέντρο (primate city) που συνδιαλλάσσεται (και κυριαρχείται ταυτόχρονα) με το κυρίαρχο μητροπολιτικό κέντρο στη μητρόπολη χώρα. Το παραθαλάσσιο αυτό αστικό κέντρο διαθέτει ένα στοιχειώδες σύστημα σε επικοινωνίες με την περιφέρειά του για την εκμετάλλευση των πρώτων υλών που υπάρχουν σ' αυτήν, οι οποίες στη συνέχεια εξάγονται αφού προηγουμένως σε μερικές περιπτώσεις επεξεργαστούν.

Μετά την ανεξαρτοποίηση από το μητροπολιτικό κέντρο η κατάσταση αυτή σε μεγάλο βαθμό συνεχίζεται και το κυρίαρχο μητροπολιτικό κέντρο της περιφέρειας ενδυναμώνει τη θέση του, γυμνώνοντας την περιφέ-

ρεια από το κεφαλαιακό και το εργατικό της δυναμικό, ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί σαν το μοναδικό κέντρο εκπομπής «νεοτερισμών». Στο στάδιο αυτό το δίκτυο των αστικών κέντρων εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ενός διογκωμένου αστικού κέντρου και από ένα σύστημα μεταφορών υποτυπώδες (Berry 1973).

Το μοντέλο κέντρου-περιφέρειας αποτελεί την πιο γενική και τελειοποιημένη ανάλυση της διαδικασίας ανάπτυξης μέχρι στιγμής. Είναι ένα δυναμικό μοντέλο, που είναι σε θέση να μετασχηματίσει τα στατικά γεωγραφικά μοντέλα της θεωρίας του «τόπου εγκατάστασης», ενώ ταυτόχρονα αποτελεί ένα σοβαρό εργαλείο για το χειρισμό κοινών προβλημάτων ανάπτυξης. Παρά το γεγονός δε ότι έχει δημιουργηθεί από την εμπειρία στη Χιλή, είναι επαρκές για να εφαρμοστεί σε χώρες με διαφορετικά στάδια ανάπτυξης (Hall 1978).

2.9. Γύρω στο 1975 ο Friedmann κι ο Douglass προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα άλλο μοντέλο ανάπτυξης, που δεν είχε πια τις ρίζες του στην έννοια της «πολωμένης ανάπτυξης», αλλά μια άλλη έννοια γνωστή σαν «αγροπολιτική ανάπτυξη». Το καινούριο αυτό μοντέλο προσπαθεί να δώσει ταυτόχρονα ίση προτεραιότητα στους στόχους της «ισόρροπης κατανομής» (equity) και της «επάρκειας στην απόδοση» (efficiency) και έτσι να ολοκληρώσει την αγροτική με την αστική ανάπτυξη. Σαν στοιχείο για να οργανώσει την εγχώρια οικονομία χρησιμοποιεί τις «βασικές ανάγκες» (basic needs), όπως τις αποκαλεί, με βάση τις οποίες δημιουργεί μικρές αυτοδιαχειριζόμενες τοπικές ενότητες που ονομάζει «αγροπολιτικές περιφέρειες» (Friedmann και Douglass 1975).

2.10. Την επόμενη χρονιά (1976) ο Ignacy Sachs δημιούργησε ένα άλλο μοντέλο ανάπτυξης στηριγμένο στην έννοια της «οικοανάπτυξης», η οποία περιέχει σαν στοιχείο-βάση το συνδυασμό «βασικών αναγκών» και «περιβαλλοντικής προστασίας». Το χαρακτηριστικό στοιχείο στο μοντέλο αυτό είναι ότι δίνει έμφαση στην αγροτική ανάπτυξη και παραβλέπει θέματα όπως εμβιομηχάνιση, αστικοποίηση, διαφοροποίηση της εξαγωγικής βάσης κ.ά., που συμμετέχουν το ίδιο σημαντικά σε μια διαδικασία ανάπτυξης.

2.11. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1979, παρουσιάστηκε ένα νέο μοντέλο περιφερειακής ανάπτυξης από τους Friedmann και Weaver, που στην ουσία αποτελεί μια περισσότερο βελτιωμένη προσέγγιση του μοντέλου της «αγροπολιτικής ανάπτυξης» που δόθηκε παραπάνω.

Το μοντέλο προτείνει ότι:

— στο πρώτο στάδιο ο κύριος στόχος ανάπτυξης θα πρέπει να απευθύνεται στην ικανοποίηση των «βασικών αναγκών»

— ο προγραμματισμός της ανάπτυξης θα πρέπει να γίνεται με λεπτομέρεια ανά χωρική ενότητα

— οι στόχοι της «ισόρροπης κατανομής» και της «επάρκειας στην απόδοση» θα πρέπει να επιδιώκονται παράλληλα:

— η βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θα πρέπει συνεχώς να βελτιώνεται (Friedmann και Weaver 1979).

Το μοντέλο της «αγροπολιτικής ανάπτυξης» στοχεύει στη δημιουργία ενός συνόλου από χωρικές ενότητες, που να δίνει τη δυνατότητα στην πολιτική των «βασικών αναγκών», όπως αποκαλείται, να επιτύχει το καλύτερο αποτέλεσμα.

Δέχεται την αναγκαιότητα της ισόρροπης ανάπτυξης (integration) στο ευρύτερο διεθνές σύνολο και προσπαθεί να υπαγάγει εξωγενή λειτουργικά συμφέροντα στα συμφέροντα κάθε χωρικά ολοκληρωμένης ενότητας. Το μοντέλο μπορεί να εφαρμόζεται τόσο σε αγροτικές όσο και σε βιομηχανικές κοινωνίες.

2.12. Ένα άλλο μοντέλο ανάπτυξης δημιουργήθηκε μερικά χρόνια αργότερα από τους Stöhr και Taylor (1981), που ονομάστηκε η προσέγγιση της ανάπτυξης «από τα κάτω» σε αντιπαράθεση με τις κυρίαρχες προσεγγίσεις της ανάπτυξης «από τα πάνω» που κυριαρχούν για μεγάλο διάστημα στο θεωρητικό χώρο της περιφερειακής ανάπτυξης. Το μοντέλο αυτό αντανακλά τις αλλαγές και τον προβληματισμό που εκφράστηκαν μέχρι τώρα πάνω στη φύση και τους στόχους της ανάπτυξης. Κάνει μια προσπάθεια να επιλύσει το πρόβλημα της άνισης κατανομής στο χώρο μέσα από:

— μια ολοκλήρωση της χωρικής δομής των υπό ανάπτυξη χωρών (έννοια της αγροπολιτικής ανάπτυξης) και ταυτόχρονα

— ένα μεγαλύτερο βαθμό εξάρτησης σε εσωτερικούς πόρους που να συνοδεύεται από μέτρα προστασίας για την καλύτερη αξιοποίησή τους.

Η ανάπτυξη «από τα κάτω» αντιπροσωπεύει μια βασική αναθεώρηση του μέχρι τώρα θεωρητικού προβληματισμού και περιλαμβάνει:

— εναλλακτικά κριτήρια χωροθέτησης συντελεστών παραγωγής, που δεν στηρίζονται πια στη μέχρι τώρα προσέγγιση της μεγιστοποίησης των αποδόσεων επιμέρους συντελεστών, αλλά στη μεγιστοποίηση μιας καθολικής κινητοποίησης των πόρων

— διαφορετικά κριτήρια για την ανταλλαγή των αγαθών απ' αυτά που υπήρχαν μέχρι τώρα, που αγνοούν την υπάρχουσα στο εμπόριο αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος και λειτουργούν πάνω στην αρχή της εξίσωσης των αποδόσεων

— συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, που ρίχνουν βάρος σε χωρική και όχι σε λειτουργική οργάνωση και

— μια αλλαγή στη βασική έννοια της ανάπτυξης, που αφήνει πίσω της στα στενά οικονομικά στοιχεία ανταγωνιστική συμπεριφορά, εξωτερικά κίνητρα και μεγάλης κλίμακας αναδιανεμητικούς μηχανισμούς και προσβλέπει σε μια πλατιά προσέγγιση κοινωνικών στόχων, συμπεριφοράς συνεργασίας και ενδογενών κινήτρων (Stöhr και Taylor 1981, σ. 39).

Το μοντέλο αυτό ανάπτυξης είναι κατάλληλο και για τη μόρφωση περιφερειακής πολιτικής και για ενότητες κρατών όσο θα βελτιώνεται η ανταγωνιστικότητα ανάμεσα στα κράτη και για ενότητες περιφερειών ενός εθνικού χώρου (Stöhr και Palme 1977). Αυτό δε που κάνει το μοντέλο σημαντικά λειτουργικό είναι η δυνατότητά του να συνδυάζει δέσμες πολιτικής προσαρμοσμένες στις επιμέρους κοινωνικοοικονομικές και πολιτιστικές ιδιαιτερότητες κάθε περιφέρειας. Οι εναλλακτικές αυτές δέσμες πολιτικών: — είναι αναγκαίο να προέρχονται από κάθε χωρική ενότητα χωριστά και να προσαρμόζονται σ' αυτή — να μεταβάλλονται διαχρονικά και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και να εναλλάσσονται με περιόδους ανάπτυξης «από τα πάνω».

Το κλασικό υπόδειγμα της ανάπτυξης «από τα πάνω», σύμφωνα με τους Stöhr και Taylor, δίνει μια καλή βάση στο ξεκίνημα για εναλλακτικές δέσμες περιφερειακής πολιτικής (Stöhr και Taylor, σ. 40). Ενώ τελικά καταλήγει πως ένας συνδυασμός και από τις δυο προσεγγίσεις ανάπτυξης αποτελεί την καλύτερη αντιμετώπιση στο σύνθετο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι υπό ανάπτυξη χώρες σήμερα.

3 & 4. ΜΟΝΤΕΛΑ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΥ

Οι δύο αυτές τελευταίες ομάδες μοντέλων, που ασχολούνται με την οργάνωση τρόπων προγραμματικής παρέμβασης και εφαρμογής της κρατικής πολιτικής, αποτελούν το λιγότερο δουλεμένο κομμάτι στη θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης. Τα μοντέλα του Friedmann (1966), Friedmann και Douglas (1975), Friedmann και Weaver (1977) και Stöhr και Taylor (1981), ενώ είναι περιγραφικά και θετικιστικά, μπορούν να θεωρηθούν ταυτόχρονα και σαν κανονιστικά, μια και προτείνουν τρόπους με τους οποίους μπορεί να προβλεφτεί και να καθοδηγηθεί η διαδικασία ανάπτυξης. Σημαντική και στο σημείο αυτό είναι η συνεισφορά του Hermansen (1975) πάνω στις αντικρουόμενες προσεγγίσεις που συνυπάρχουν στο χώρο των κανονιστικών μοντέλων και των μοντέλων ελέγχου.

Διακρίνει δύο προσεγγίσεις στον προγραμματισμό για την ανάπτυξη:

— Τη μια την αποκαλεί «προσαρμοστικό προγραμματισμό» (adaptive planning) και είναι η προσέγγιση που δέχεται πως το χωρικό σύστημα εμπεριέχει σε γενικές γραμμές τις τάσεις ανάπτυξής του, που από μόνες τους τείνουν να διαμορφώσουν τη χωρική δομή με τρόπο που να δίνει το καλύτερο αποτέλεσμα.

Υποθέτει γενικά πως τα χωρικά πρότυπα εγκατάστασης των οικονομικών δραστηριοτήτων, που αναπτύσσονται χωρίς παρέμβαση, αντανakλούν τις προτιμήσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που σύμφωνα με την αρχή του ορθολογισμού αντιπροσωπεύουν την περισσότερο αποδοτική επιλογή.

— Σε αντίθεση με την πρώτη, η δεύτερη προσέγγιση που ο Hermandsen αποκαλεί «αναπτυξιακό προγραμματισμό» (development planning) θεωρεί τη χωρική δομή σαν το μέσο με το οποίο θα επιδιωχτεί μια γρήγορη οικονομική ανάπτυξη. Δέχεται πως αν η προγραμματική παρέμβαση αναλάβει να διαμορφώσει την «κατάλληλη» χωρική δομή για τους σκοπούς της ανάπτυξης, τότε οι επιχειρηματίες θα αντιδράσουν θετικά στις αλλαγές που θα επέλθουν. Ο Hermandsen παρατηρεί πως η δεύτερη προσέγγιση διαθέτει μια σχετικά περιορισμένη θεωρητική βάση, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την πληθώρα των προσπαθειών στη συνέχεια.

Η κριτική που ακολούθησε τα δύο αυτά ρεύματα εντοπίζει το πρόβλημα του «προσαρμοστικού προγραμματισμού» στο ότι τελικά αποδέχεται και ενδυναμώνει τις υπάρχουσες τάσεις, που στην περίπτωση των υπό ανάπτυξη χωρών εμφανίζονται συνήθως στη μορφή ενός διογκωμένου μητροπολιτικού κέντρου (primate city), όπου οι ολοένα αυξανόμενες οικονομίες κλίμακας (economies of scale), οι εξωτερικές οικονομίες συγκέντρωσης (external economies of agglomeration), το χαμηλό κόστος μεταφοράς και η ολοένα αυξανόμενη κινητικότητα των ατόμων καταλήγουν στη συγκέντρωση των οικονομικών, των κοινωνικών και των πολιτιστικών δραστηριοτήτων σε μία και περισσότερες συγκεντρώσεις. Ενώ από την άλλη μεριά η αυξημένη κινητικότητα που υπάρχει στα κέντρα αυτά τους δίνει τη δυνατότητα να εξαπλώνονται στην ευρύτερη περιφέρειά τους.

Οι υπό ανάπτυξη χώρες είναι εξαιρετικά επιρρεπείς σε τέτοιου είδους σχήματα, που μεγεθύνονται σωρευτικά εξαιτίας της δομής της βιομηχανίας τους (Gilbert 1974). Εξαιρέσεις στον κανόνα της σωρευτικής μεγέθυνσης των μητροπολιτικών κέντρων παρουσιάζουν χώρες που από ιστορικές συγκυρίες έχουν δημιουργήσει κάποιο αριθμό από αστικά κέντρα δεύτερης τάξης (Hermandsen 1975).

Ο «αναπτυξιακός προγραμματισμός» από την άλλη μεριά κάνει μια προσπάθεια να ξεφύγει από το φαύλο κύκλο της συγκέντρωσης της ανάπτυξης σε λίγα μόνο αστικά κέντρα, μέσα από μια αναδιοργάνωση του χώρου, τέτοια που να ευνοεί την εξάπλωση της ανάπτυξης σε όλο το χώρο.

Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε γύρω από την καταλληλότητα της μιας ή της άλλης προσέγγισης βρίσκει τους υπερασπιστές του «προσαρμοστικού προγραμματισμού» να υποστηρίζουν πως η προσέγγισή τους θα πετύχει έναν πιο γρήγορο ρυθμό ανάπτυξης του εθνικού εισοδήματος και σαν συνέπεια της εθνικής ευημερίας, ενώ οι υπέρμαχοι του «αναπτυξιακού προγραμματισμού» τους αντικρούουν, λέγοντας πως αυτό δεν είναι απαραίτητα το αποτέλεσμα, μια και η αύξηση του εθνικού εισοδήματος βλέπουν να ισοσκελίζεται από τις εξωτερικές οικονομίες κλίμακας.

Η διαμάχη αυτή μπορεί να μας δημιουργήσει το ερώτημα: σε ποιο βαθμό η μεγέθυνση του πρώτου αστικού κέντρου (primate city) μιας υπό ανάπτυξη χώρας έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει άμεσα αυξητικά αποτελέσματα στο κατά κεφαλήν εισόδημα της πλειοψηφίας των κατοίκων της

και αν και σε ποιο βαθμό οι αυξήσεις αυτές ισοσκελίζονται από τις μη χρηματικές αρνητικές οικονομίες κλίμακας; Ερωτήματα τέτοιας μορφής αποτελούν ακόμα αντικείμενο θεωρητικής διευκρίνησης και είναι γεγονός πως η ομάδα αυτή των μοντέλων έχει ακόμα ένα μεγάλο αριθμό από σημεία για απάντηση.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύντομη παράθεση των μοντέλων περιφερειακής ανάπτυξης που προηγήθηκε δίνει ένα πλατύ φάσμα από προσεγγίσεις που ποικίλλουν σε πολυπλοκότητα, πληρότητα, εφαρμοστικότητα και στόχους. Η ανομοιογένεια αυτή οφείλεται κυρίως στις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες που δημιούργησαν τις προσεγγίσεις αυτές, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται η συνθετότητα των επιστημονικών ερωτημάτων που σε κάθε περίπτωση θα έπρεπε να διευκρινιστούν.

Παρ' όλη δε την έντονη προσπάθεια που προηγήθηκε, στα δέκα τελευταία χρόνια, τόσο για τη δημιουργία όσο και για τον επαναπροσανατολισμό των μοντέλων της περιφερειακής ανάπτυξης, παραμένει ακόμα έντονη η ανάγκη για μοντέλα περισσότερο ευέλικτα, περισσότερο προσαρμόσιμα στις νέες συνθήκες και τη δυναμική που τείνουν να επηρεάσουν το χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berry B.J.L. (1967), "Geography of Market Centres and Retail Distribution", *Foundations of Economic Geography Series*, Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall Inc.
- Berry B.J.L. (1973), *The Human consequences of Urbanization*, London, MacMillan.
- Berry B.J.L. (1974), "The Delineation of Urban spheres of Influence: Evaluation of an Interaction Model", *Regional Studies Association*, Vol. 8, pp. 185-190.
- Von Böventer E. (1963), "Towards a united theory of Spatial structure", *Regional Science Association*, Proceedings of the Zürich Meeting.
- Von Böventer E. (1964), "Spatial Organization theory as a basis for Regional Planning", *Journal of the American Institute of Planners*, Vol XXX, No 2, May, pp. 90-99. XXX(2), Μάιος, σελ. 90-99.
- Von Böventer E. (1975), "Regional Growth Theory", *Urban Studies*, 12,6. 1-29.
- Christaller W. (1933), *Central Places in Southern Germany*, Translated by C.W. Baskin (1966), Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Darwent D.F. (1969), "Growth Poles and Growth Centres in Regional Planning - a Review", *Environment and Planning*, Vol. 1, 5-32.
- Duesenbery J.S. (1958), *Business Cycles and Economic Growth*, Macmillan.
- Fetter J. (1924), "The Economic Law of Market Areas", *Quarterly Journal of Economics*, 39, pp. 520-529.
- Friedmann J. (1966), *Regional Development Policy. A case study of Venezuela*, Cambridge, The MIT Press.
- Friedmann J. (1972), "The spatial organization of power and the development of urban systems", *Development and Change*, 4, 12-50.
- Friedmann J. (1973 a), "A theory of Polarized Development, in Urbanization", *Planning and National Development*, SAGE Publications Beverly Hills, London.
- Friedmann J. (1973 b), *Urbanization, Planning and National Development*, Beverly Hills: Sage.
- Friedmann J. and Weaver (1979), *Territory and Function*, Edward, Arnold.
- Giaoutzi M. - Giannopoulos G. (1983), *Industrial migration and mobility in Greece*, in L. Klaasen and W. Molle (eds), Gower, London.
- Gilbert A. (1974), "Industrial Location theory: its relevance to an Industrialising Nation", In Hoyle, B.S. (eds) *Spatial Aspects of Development*, London and New York: Wiley.
- Greenhut M.L. (1956), *Plant Location in theory and Practice*, University of North Carolina Press.
- Hägerstrand T. (1967), *Innovation diffusion as a spatial process*, Chicago U.P.
- Haggett P. (1965), *Locational Analysis in Human Geography*, London.
- Hall P. (1978), *The application of models to Development Planning*, Unpublished paper, for presentation at College of Architecture and Engineers Conference, San Jose, Costa Rica, July.
- Hamilton F.E.I. (1967), "Models of Industrial location in R.J. Chorley and P. Haggett", *Models in Geography*, London, Methuen.
- Hamilton F.E.I. (1974) (eds), *Spatial perspectives on Industrial organization and decision making*, London: Methuen.
- Hermansen T. (1972), "Development Poles and Development Centers in national and Regional Development: Elements of a theoretical Framework, In Kuklinski (eds), pp. 1-67.
- Hermansen T. (1975), "Spatial organization and economic development: The scope and task of

- regional planning", In: Kuklinski (eds), *A Regional Dissagregation of National Policies and Plans*, Paris and the Hague: Mouton.
- Hilhorst J.G.M. (1971), *Regional Planning*, Rotterdam, University Press.
- Hirschman A.O. (1958), *The Strategy of Economic Development*, New Haven, Yale, U.P.
- Hoover E.M. (1948), *The Location of Economic Activity*, McGraw-Hill, New York.
- Hottelting H (1929), "Stability in competition", *Economic Journal*, 39, pp. 41-57.
- Isard W. (1967), "Game theory, location theory and Industrial Agglomeration", *Paper and Proceedings of the Regional Science Association*, pages 1-11, 18c.
- Isard W., Schoolar E.W., Vietorisz T. (1959), *Industrial Complex Analysis and Regional Development*, Cambridge, Mass; M.I.T. Press.
- Kuklinski A. (eds) (1972), *Growth Poles and Growth Centers in Regional Planning*, Paris and the Hague: Mouton.
- Κώττης Γ. (1980), *Βιομηχανική Αποκέντρωση και Περιφερειακή Ανάπτυξη*, IOBE, Αθήνα.
- Lasuen J.R. (1972), "On Growth Poles", *Urban Studies*, 6, 137-161.
- Launhardt W. (1982), "Die Bestimmung der Zweckmässigen Standorts einere gewerblichen Anglage", *Zeitschrift des Vereins deutscher Ingenieure*, no 26, pp. 106/115.
- Lösch A. (1940), *The Economics of Location*, New Haven, Translated by Wöglom (1954).
- Lloyd P.E. and Dickens P. (1977), *Location in space*, London.
- Luttrell W. (1972), *Industrial complexes and Regional Economic Development in Canada*, In: Kuklinski (eds) (1972), pp. 243-262.
- Myrdal G. (1957), *Economic Theory and Underdevelopment Regions*, London: Methuen.
- Nichols V. (1969), "Growth Poles. An investigation of their potential as Tool for Regional Economic Development", Philadelphia, *Regional Science Research Institute Discussion Paper Series*, No 30.
- North D.C. (1955), "Location theory and regional economic growth", *Journal of Political Economy*, 63: 243-258.
- Pedersen P.O. (1970), "Innovation Diffusion within and between National Urban systems", *Geographical Analysis*, 2, 203-254.
- Pedersen P.O. (1975), "Urban-regional Development in South America. A process of diffusion and integration", The Hague, Mouton, *CUNRISD Regional Planning Series*, Vol. 10.
- Perloff H.S., Edgar S.D., Lampard E.E. and Muth, R.F. (1961a), *Regions, Resources and Economic Growth*, Baltimore John Hopkins Press.
- Perloff H. and Wingo L. Jr., (1961), *Natural Resource Endowment and Regional Economic Growth, in Natural Resources and economic Growth eds. J.J. Spengler (Resources for the Future, Washington D.C.)*, pp. 191-212.
- Perroux F. (1964), *L'économie de XX Siecle*, Press Universitaire de France, Paris.
- Pred A. (1967), "Behaviour and location, Foundations for a Geographic and Dynamic Location theory", Part I, *Lund studies in Geography*, Ser. B. Human Geography No 27.
- Pred A. (1977), *City-systems in Advanced Economies*, London: Hutchinson.
- Richardson H.W. (1969), *Regional Economics*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Richardson H. (1973), *Regional Growth Theory*, London: Macmillan.
- Riddell J.B. (1970), *The spatial dynamics of modernization in Sierra Leone: Structure Diffusion and Response*, Evaston, ill: Northwestern University Press.
- Rostow W.W. (1960), *The stages of Economic Growth*, Cambridge: University Press.
- Sachs Ignacy (1976), *Ecodevelopment*, Ceres (Rome), No 42, pp. 8-12.
- Simon H.A. (1952), "A behavioural model of rational choice", *Quarterly Journal of Economics*, 69, pp. 99-108.
- Simon H.A. (1957), *Models of Man*, John Wiley, New York.
- Stater D. (1975), "Underdevelopment and Spatial Inequality", *Progress in Planning*, Vol. 4, Part 2, Oxford: Pergamon.
- Smith D.M. (1971), *Industrial location: an economic and geographical analysis*, John Wiley, New York.

- Smith R.D.P. (1968), «The changing urban hierarchy», *Regional Studies*, pp. 1-19, 2, 1.
- Soja E.N. (1968), *The geography of modernization in Kenya: a spatial analysis of social, economic and political change*, Syracuse, Syracuse Univ. Press.
- Soja E.W., Tobin R.J. (1975), *The Geography of Modernization: Parths Patterns and Processes of Spatial Change in Developing Countries*, in Garry D. Brewer and R. D. Brunner (eds).
- Stafford H.A. (1972), *The anatomy of the location decision: content analysis of case studies*, in I.A. Hamilton (1974).
- Stohr W. (1985), *Regional development: experiences and prospects in Latin America*, Mouton, Paris the Hague.
- Stöhr W. and H. Palme (1977), "Centre periphery development alternatives and their applicability to rural areas in developing countries", *Paper presented at the joint LASA SA Meeting*, Houston, November.
- Stöhr W. and Taylor F. (1981), *Development from above or below, The dialectics of Regional Planning in developing countries*, John Wiley & Sons.
- Taafe E.J., Morrill R.J., Gould P.R. "Transport Expansion in Under developed countries: A Comparative Analysis", *Geographical Review*, 53, 503-29.
- Törnquist G., "Transport Costs as a location factor for Manufacturing Industry", *Lund studies in Geography*, Ser. B. Human Geography, No 23.
- Townroe P. (1969), "Locational choice and the individual firm", *Regional Studies*, Vol. 3, pp. 15-24.
- Townroe P. (1972), "Some behavioural consideration in the industrial location decision", *Regional Studies*, Vol. 6, pp. 261-272.
- Weber A. (1909), *Theory of the location of Industry*, translation by C.J. Friedrich (1929), Chicago U.P.
- Williamson J. (1965), "Regional Inequality and the process of National Development: A Description of the patterns", *Economic Development and Cultural Change*, 13/4, 3-45.